NEDERLANDSCHE KULTUURGESCHIEDKUNDIGE MONOGRAPHIEËN

DE VROUW

*

HUISELIJK LEVEN

DOOR

DR. H. C. H. MOQUETTE

H. MEULENHOFF • AMSTERDAM

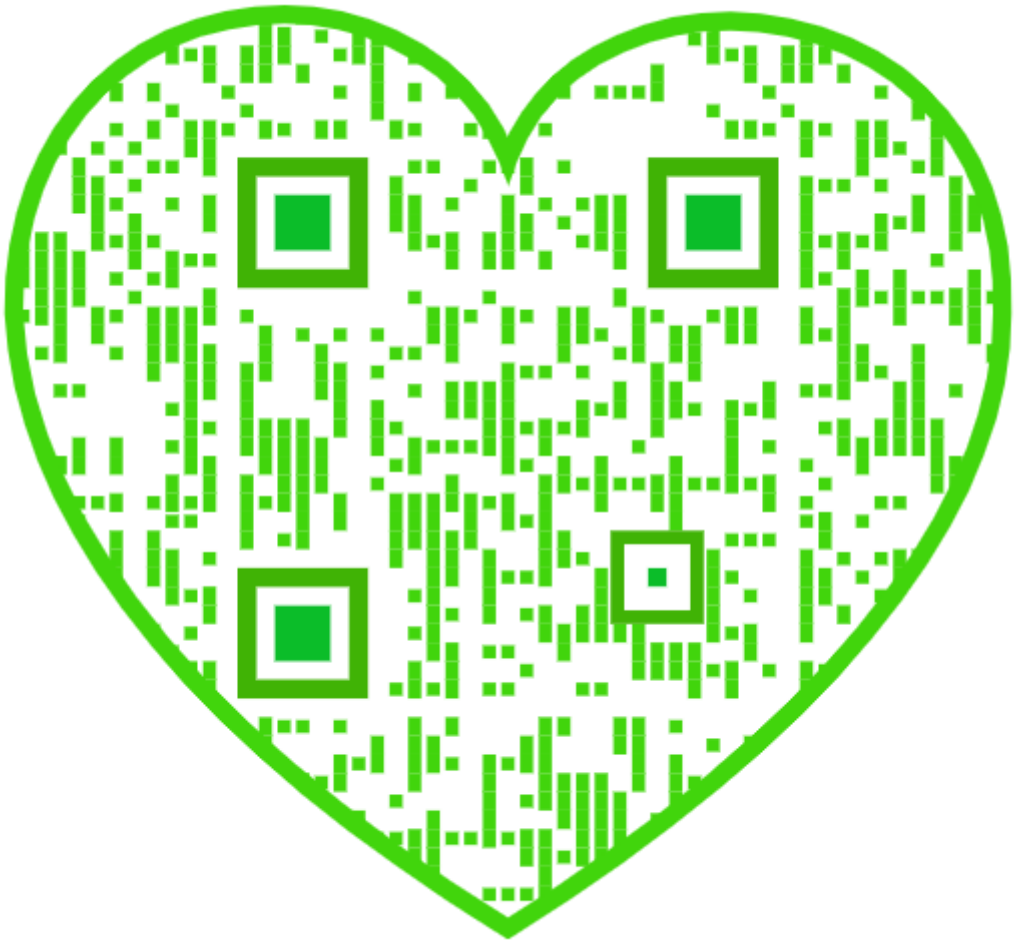

NEDERLANDSCHE
KULTUURGESCHIEDKUNDIGE
MONOGRAPHIEËN

II

DE VROUW

VAN DEZE UITGAVE VERSCHEEN EENE OPLAGE
VAN 25 EXEMPLAREN OP HOLLANDSCH PAPIER
VAN GELDER GENUMMERD VAN 1–25. ::

DE VROUW

✱

HUISELIJK LEVEN

DOOR DR H. C. H. MOQUETTE

H. MEULENHOFF — AMSTERDAM — 1915

VOORBERICHT.

Een goeden naam te vinden voor een papieren kind kost gewoonlijk eenig hoofdbreken. Hierbij geldt het niet:

> What's in a name? that which we call rose
> By any other name would smell as sweet.
>
> SHAKESPEARE, Romeo and Julia II 2.

De lezers moeten dadelijk weten, waarvoor hun belangstelling gevraagd wordt, de titel moet sprekend zijn. Of ik er in geslaagd ben aan dien eisch te voldoen, nu ik dit werk als „De Vrouw" de wereld inzend? Kortheid en duidelijkheid kan aan dezen titel moeielijk ontzegd worden, maar belooft hij daartegenover niet te veel?

Waar dit werkje behoort tot een reeks Nederlandsche cultuurhistorische studiën, welke bij denzelfden uitgever zullen verschijnen, mogen de lezers verwachten, dat hun hierin een beeld gegeven zal worden van de vrouw in Nederland in het verleden — ook in den tijd, toen ons vaderland staatkundig nog niet dien naam droeg — tot op den huidigen dag. Zoover ben ik echter niet gegaan. De overweging, dat na de tentoonstelling De Vrouw 1813—1913 van de 19de eeuw waarschijnlijk weinig nieuws meer kon meegedeeld worden, terwijl deze eeuw juist door de groote verandering in het leven der vrouw een in verhouding te groote plaats zou moeten innemen in dit werk, bracht mij er toe mijn studie af te sluiten met de 18de eeuw. Over het algemeen loopt dit boek dus over een duizendjarig tijdvak, want omstreeks 800 stellen betrouwbare bronnen ons in staat

ons een denkbeeld te vormen omtrent het leven van de vrouw in ons land. Aan een jaartal heb ik mij echter niet slaafs gehouden. In een ander opzicht heb ik eveneens de grenzen niet te eng genomen en, vóór de scheiding der Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, ook veel ontleend aan de geschiedenis van onze zuidelijke naburen.

Zoo rijk was de stof, dat, wilde ik iets meer dan een schets leveren, ik over meer ruimte moest kunnen beschikken dan het aangenomen formaat voor deze reeks mij toestond. Daarom werd besloten mijn studie te splitsen en in twee deeltjes te verwerken. Het lag toen voor de hand de twee zijden, die in het leven der vrouw het meest op den voorgrond treden, voor die scheiding als uitgangspunt aan te nemen.

Het normale leven der vrouw was, vooral in vroeger eeuwen, besloten binnen den huiselijken kring. Daarnaast trad zij op in de maatschappij, een optreden echter, dat, hoewel door bijzondere omstandigheden veroorzaakt, weliswaar volstrekt niet zeldzaam was — maar toch een afwijking van den normalen toestand bleef. In het tweede gedeelte heb ik getracht de vrouw te schetsen in haar betrekking tot haar medemenschen en den invloed, die buiten den huiselijken kring van haar is uitgegaan.

De splitsing van het eerste deel in vier hoofdstukken was als het ware aangewezen door de perioden, die in het huiselijke leven der vrouw voorkomen, n.l. haar kindsheid, haar leerjaren, haar ontwikkeling van meisje tot vrouw, en ten slotte haar huwelijk en moederschap, waarmee zij haar bestemming bereikt heeft.

Voor de verluchting van dit werk heb ik voornamelijk geput uit de prentverzameling van het gemeente-archief te Rotterdam en uit de niet minder rijke verzameling van den heer J. van Stolk Azn. aldaar, welke mij voor dit doel welwillend ter beschikking werd gesteld. Ook de titelprent is afkomstig uit dezen laatsten atlas.

H. C. H. MOQUETTE.

TRAP DES OUDERDOMS

Hoort vrysster vrou en heste maer
Die op dees trappen staat
Let wel en soecke het rechte snoer.
Eer ghy noch voorder gaat

Want siet het eynd verscheyden is
Men comt tot pyn of vreucht
Na sonde comt verdoemenis
De glori crooni de deucht.

Beschickt u huys tot u beslyten
Sterven moet ghy niet levend blyvē
Geen blyfstat hier u mens geheurt
Dus soeckt een stadt die eeuwich duert.

Transfeur van Bruseren Excudit.

Wat is den Mens in het beghin
En t Iaruch Kent wat isser in
Als sy de eerste trap ontmoet

Doch op de tweede krycht de Pop
Met al haar prullen haest de schop
De derde trap vertoont een beelt

Doch op de vierde soo een staat
Die met de huyck uyt vryen gaat
De vyfde sorcht voor lucht en brant

En op de sesste trap ghetreen
Soo daalt de Moeder naa beneen
De sevende vertoont ons snel

Maar beste moer aan tachtich Iaar
Die neemt de stock en stockboors waar
Tot sy den thuys comt een trappen aff

Alwaar sy ook als afgeslooft
Vait t oude leven wert berooft
En daar de Siele scheyt met lust

I.

HET KIND.

Naar het verhaal luidt [1]), zou de geboorte van Liafburg, die later moeder werd van Ludger, den heidenzendeling onder de Friezen en Saksers, zulk een bittere teleurstelling geweest zijn voor de moeder haars vaders, die bang was, dat het geslacht van haar zoon zou uitsterven, dat deze in toorn reeds het bevel gegeven had om het kind te dooden, toen een barmhartige buurvrouw zich over het pas geboren wichtje ontfermde, het een druppel honing tusschen de lippen goot en zoo het leven van de zuigeling redde. Volgens het recht toch van dien tijd mocht een pasgeboren kind wel gedood worden, doch niet meer, nadat het voedsel tot zich genomen had. Moge het ook alleen in den heidenschen tijd geoorloofd geweest zijn een kind, dat aan den vader of de familie niet welkom was, te dooden of te vondeling te leggen, ook na dien tijd echter is de geboorte van een dochter nog dikwijls een teleurstelling geweest, vooral voor den vader.

Aan meer dan één romanschrijver toch heeft dit thema stof voor een roman geleverd. Hier wordt de dochter door den vader als het ware doodgezwegen en kan zij niet beter doen dan hem zoo weinig mogelijk aan haar bestaan te herinneren; elders tracht een vader te vergeten, dat deze dochter een zoon had moeten zijn door haar op te voeden, alsof zij een knaap ware geweest.

Het lijdt geen twijfel, dat, zoo de natuur zich wetten had laten voorschrijven, de man het eerstgeboorterecht voor een zoon zou opgeëischt hebben, opdat hij tenminste zeker zou zijn van een stam-

---

[1]) Moll. Kerkgesch. van Ned. vóór de Hervorming I, 175.

houder. Aan het daarna geboren kroost, zoowel dochters als zoons, kan dan een „welkom in dit leven" toegeroepen worden, doch een meisje zou zoo verstandig en bescheiden moeten zijn eerst de geboorte van een broertje af te wachten.

Is het voor de vrouw niet vleiend te ervaren, dat de geboorte van een dochter haar vader meermalen teleurstelling berokkend heeft, waar de geboorte van een mannelijken telg met vreugde begroet zou zijn, van het standpunt van den vader en in het licht van den vroegeren tijd gezien, is die teleurstelling wel eenigszins te begrijpen, al bleef het ook barbaarsch moeder of kind daarvoor aansprakelijk te stellen. In den tijd, toen het recht van den sterkste in zijn vollen omvang heerschte en de man moest opkomen niet alleen voor zijn eigen belangen, maar ook de beschermer zijner familie moest zijn en in den strijd zijn tegenpartij moest kunnen staan, had men in de eerste plaats mannen noodig. Voor een dynastie was het een levenseisch, dat er een opvolger was om haar voortbestaan te verzekeren. De geschiedenis der graven, die over deze gewesten geregeerd hebben, bewijst, hoe het van belang was, dat een krachtige persoonlijkheid aanspraken kon laten gelden op de opvolging in de regeering. Ada van Holland, de jonge vorstin, heeft het in 1204 ondervonden, dat de vazallen haars vaders geen genoegen namen met de zwakke bescherming, die een vrouw hun kon bieden, maar aan den sterken arm van haar oom Willem de voorkeur schonken. Gravin Margaretha van Henegouwen, gehuwd met keizer Lodewijk van Beieren en na den dood haars broeders, graaf Willem IV, in 1345 met Henegouwen, Holland, Zeeland en Friesland beleend, was niet opgewassen tegen de partij, die voorgaf als hoofd van het graafschap Holland slechts een man, in dit geval haar zoon, te kunnen erkennen, omdat Holland volgens deze heeren een zwaard-, geen spilleleen, was. De noodlottige strijd tusschen Hoekschen en Kabeljauwen was van deze opvolgingskwestie het gevolg en deze twist bleef voortduren langen tijd nog, nadat moeder en zoon zich reeds

met elkander verzoend hadden. De ridderlijke Jacoba van Beieren moest zich ook eindelijk gewonnen geven en Filips van Bourgondië als haar ruwaard en erfgenaam erkennen. Ten slotte noemen wij dan nog Maria van Bourgondië, die in 1477 haar vader Karel den Stoute in de regeering dezer landen opvolgde en alleen door haar kort daarop gevolgd huwelijk met Maximiliaan van Oostenrijk gered werd uit een toestand van geheele afhankelijkheid van haar edelen.

Ook in lagere kringen en in lateren tijd hechtte men veel aan de geboorte van een stamhouder. Het geslacht was dan in ieder geval voorloopig behoed voor uitsterven en de familienaam zou op een nieuwe generatie overgaan. Ook zij, die zich eeuwen lang beholpen hadden met een patronimicum, zagen met voorliefde een Willem Pietersz. en Pieter Willemsz. geslacht na geslacht met elkaar afwisselen, daar het bijna een vaste gewoonte was aan den oudsten zoon den naam te geven van zijn grootvader van vaderszijde. Bovendien was het vroeger, nog veel meer dan tegenwoordig, regel, dat zoons ook in andere opzichten de familietradities voortzetten. De zoon van den geleerde trad allicht in de geleerde voetstappen zijns vaders; zoo zijn er generaties geweest van predikanten, dokters ambtenaren, doch daarnaast ook van kooplieden, van militairen, van zeelieden, van brouwers, van steenhouwers enz.

De geboorte van een dochter als eerste kind was dus, ook al werd haar niet de ouderlijke liefde onthouden, van familiestandpunt gezien minder gewenscht dan die van een zoon. Nu nog heet het bezit van twee kinderen, n. l. een zoon en een dochter, een rijkeluiswensch; men hoort de volgorde echter nooit omgekeerd.

Over het algemeen werd een kind, ook een meisje, bij de intrede in het leven met allerlei vreugdebetoon begroet. Zoodra het eerste kindergeschrei, als bewijs van leven, gehoord was, moest de heuglijke gebeurtenis den volke, of tenminste den vrienden en bekenden meegedeeld worden. Gold het de vermeerdering van het gezin van den graaf, hertog of stadhouder, de klokken beierden, trompet-

geschal verkondigde de blijde mare in de plaats der inwoning en boden brachten de tijding over naar meer verwijderde streken. In andere kringen heerschte vroeger, naast het aanzeggen der geboorte, nog een zeer eigenaardig en doeltreffend gebruik om dit nieuws zoo uitgebreid mogelijk bekend te maken n.l. door zoogenaamde kraamkloppertjes.

Oorspronkelijk schijnt men alleen den deurklopper omwonden te hebben om te verhinderen, dat een bezoeker hem te hard zou laten neervallen. Erasmus tenminste spreekt in 1525 in zijn Colloquia van kloppers met een wit linnen doekje omwonden als het uithangteeken van een kraamvrouw [1]). Dit teeken bracht verschillende voorrechten met zich mee. De dienaren der justitie hadden daar geen toegang voor huiszoeking of iets dergelijks, geen exploit mocht daar gedaan worden, de man was vrijgesteld van stedelijke verplichtingen, die hem buitenshuis riepen, en op die wijze trachtte de overheid mee te werken tot het welzijn der burgeressen en haar zuigelingen. Ongehuwde moeders echter hadden geen recht een kraamkloppertje uit te hangen. Waarschijnlijk zullen zij wel niet gesteld geweest zijn op een openbare aankondiging van haar moederschap, maar bovendien gunde men haar de voorrechten niet, aan dit kenteeken verbonden.

In plaats van den omwonden kraamklopper bezigde men in later tijd een afzonderlijk voorwerp, aan den klopper vastgehecht. Dit bestond uit een plankje met kant overtrokken en omgeven, welke kant in sommige plaatsen eerst om het bruidsbouquet als manchet gediend had. Onder het kantwerk op het plankje was rose zijde aangebracht en, wanneer een meisje was geboren, bedekte men de bovenste helft daarvan, door wit papier onder de kant te steken; maar „ziet een Knegtje het daglicht, dan haalt men het papier van onder de Kant, opdat het Kloppertje zig in vollen luister vertoone" [2]).

---

[1]) Navorscher III (1853), Bijblad XVII.

[2]) Le Francq van Berkhey. Nat. Historie van Holland (1773) III 4de ged., 1244.

Het gebruik van die kloppertjes is in enkele steden tot diep in de 19de eeuw blijven voortbestaan. De vorm schijnt niet overal dezelfde geweest te zijn; Haarlem b.v. gebruikte verschillend gekleurde voering om de geboorte van een zoon of dochter aan te geven [1]). Bij tweelingen werden twee kloppertjes aan de deur gehecht en deftige families hielden er zelfs mooie en minder mooie kloppertjes op na, die elkaar afwisselden naar gelang van het weer. Deze versiering bleef verder hangen, totdat de kraamvrouw haar eersten kerkgang had gedaan of vóór dien tijd zich meer dan twee huizen ver van huis verwijderd had. In geval de kraamvrouw stierf werd het kloppertje eveneens ingehaald.

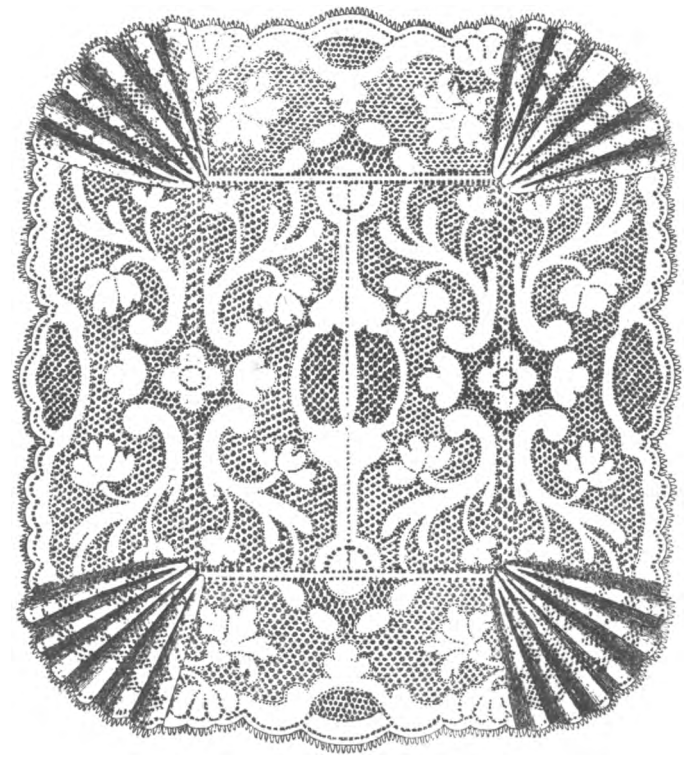

Kraamkloppertje.
Nat. Hist. van Holland III 4de ged. 1250.

Toen het in het laatst der achttiende eeuw hoe langer hoe meer de gewoonte werd de geboorte van een welgeschapen zoon of dochter in de courant, liefst in de Oprechte Haarlemmer, bekend te maken, was het kraamkloppertje als algemeene geboorte-annonce

---

[1]) Navorscher I (1851), 111 vlg.

feitelijk overbodig geworden en geraakte het langzamerhand geheel in onbruik.

In het kraamvertrek zelf was in verschillende kleinigheden ook nog de sexe van het kleintje op te merken. Zoonlief lag in zijn wiegje, getooid met een zoogenaamd bakkertje of pluimmutsje, zusje droeg een gewoon mutsje met keelbandjes. Waarschijnlijk is er ook nog verschil geweest in de kleurige linten, waarmee mutsjes en andere kleertjes versierd waren, want nog altijd schijnt voor een jongen blauw, voor een meisje rose de voorkeur te verdienen. Misschien is deze onderscheiding nog een overblijfsel van een oude gewoonte en hangt zij samen met de verschillende kleur der kloppertjes, zooals te Haarlem.

Na volgens de regelen der kunst ingebakerd te zijn, werd de pasgeborene in de wieg gelegd. Dit gold waarschijnlijk zoowel voor de 9de als voor de 18de eeuw, al bezitten wij geen bronnen, waarop wij ons voor den oudsten tijd kunnen beroepen. Geboren te worden in de hut der armen of in de burcht van den ridder maakte voor een kind al heel weinig verschil uit. Overal was, zooals een oud kerstlied uit de 15de eeuw zegt:

dat soete kindekyn
Daert lach in doekelkijn ghewonden [1]) (bl. 7).

Toen b.v. in 1360 hertog Aelbrecht's gezin in den Haag met een dochtertje vermeerderd werd, heeft men het in doeken gewikkeld, want de rekening van 's hertogen uitgaven vermeldt: „zes en een half elle wit lakens gecoft, mier jongher joncvrouwe in te winden en bi mier vrouwe van Voerne bevolen ene clene wieghe tot Delft ghecoft, mier joncvr. inne te legghen te wilen, dat haer ander wieghen ghemaect waren, en twe bonte dekenen op mier joncvr. wieghe te legghen" [2]).

---

[1]) Hoffmann von Fallersleben. Niederl. Geistl. Lieder des XV Jhrh. no. 12.

[2]) Jaarboekje van Die Haghe 1909, 213.

Vignet van een verjaarswensch in 1726. In het Gemeente-archief te Rotterdam

Later zijn in plaats van die doeken en windselen allerlei kleertjes gekomen, eer een vermeerdering dan vermindering van ballast voor het kind, waarvoor zij dienen moesten. Niet minder dan zes mutsjes moesten, een eeuw geleden nog, het kleine kopje beschermen tegen koude en tocht. De eene luier werd over den anderen gespeld en heel teekenend is dan ook de uitdrukking „een kind in het pak". Na al die inspeldingen en na het van top tot teen vastsnoeren met bandjes en lintjes in linnen en wol, was werkelijk van het kind een zoo stevig pak gemaakt en zoo zorgvuldig alle vrijheid van beweging verhinderd, dat een porceleinen beeldje niet beter voor breken en schade gevrijwaard had kunnen zijn. Het beste kan zoo'n ingebakerd kind uit den ouden tijd vergeleken worden bij de pop van een vlinder! Dat men terwille van de ademhaling het gezichtje onbedekt moest laten, zal menige moeder een grief geweest

Ingebakerd kind. Naar een miniatuur uit de XIVde eeuw.

zijn! De vuurmand verwarmde en droogde de kleertjes, de bakermat hield de tocht tegen, als het kind opnieuw ingebakerd moest worden, en een zwaar wiegekleed sloot, als het kind sliep, tocht maar ook tevens versche lucht af.

En de ouderwetsche schommelwieg, liefst met een groen kleed daarover — omdat groen zoo zacht voor de oogen heet te zijn — is nog niet zoo lang afgeschaft, dat men zich die niet meer zou kunnen herinneren. Wie dacht er vroeger aan, dat een kind zou kunnen slapen, zoo de wieg niet eerst door den voet of een wiegetouw in schommelende beweging was gebracht? Men moest echter voorzichtig zijn en niet onnadenkend dit meubelstuk op en neer laten gaan, terwijl het kind er niet in lag. Het schommelen van een ledige wieg kon den dood van de kleine tengevolge hebben en voorspelde in ieder geval ongeluk.

Maakte dat schommelen de kinderen zoet en slaperig, ook van andere middeltjes maakten de moeders voor dat doel gebruik. Een nog in de vorige eeuw zeer bekend middel waren de zoogenaamde dotjes met brandewijn en suiker gedrenkt; nog zekerder evenwel hielpen dan lang niet onschuldige slaapmiddeltjes. De lastigste kinderen werden daardoor rustig en stil, doch de ouders vroegen zich later dikwijls te vergeefs af, hoe zij toch aan zulke droomerige en suffe spruiten gekomen waren. Zoo oordeelde namelijk Dr. Beverwijck in zijn „Schat der ongesontheyt" I 85 A, over de gevolgen van het toedienen dier slaapmiddelen aan schreiende kinderen. Hij schroomde niet de Dordrechtsche moeders, onder wie in de eerste helft der 17de eeuw die middelen zeer in achting schijnen geweest te zijn, hierover duchtig de les te lezen. „Ick en sta nimmer tegens den avont hier in den apotheek, of daer werdt van ontallyke luyden ghehaelt „*kinderrust*", een conserfken, dat sijn voornaemste kracht uyt de slaepbollen heeft. Een seer boose en schadelycke gewoonte en die ons metter tijdt het landt wel mocht vol gecken brenghen" [1].

[1] Busken Huet. Land van Rembrand II 2de ged., 105.

Een beeld van gezonde teederheid en zorg voor haar kind, geeft ons daarentegen een allerliefst Kerstliedje uit de XI^de^ eeuw [1]) te zien, dat misschien tevens als wiegeliedje dienst heeft gedaan. Wij willen er daarom een paar coupletten uit overnemen, die ons Maria in haar moederweelde en het kindeke Jezus in kinderlijke aanvalligheid voor oogen stellen, een zonnig tafereeltje vol geluk:

Si sette dat kint op haren schoot,
Si cussedet voor sijn mondekijn root,
Het was so soet.
Susa ninna, susa noe,
Jesus minne sprac Marien toe.

Si sette dat kint op hare cnien
Si sprac: „Groot eer moet u geschien!"
Wel was haer doe. enz.

Si sette dat kint op haren aerm,
Mit groter vrouden sach sijt aen;
Het was so soet. enz.

Die moeder makede den kinde een bat
Hoe lieflic dattet daer inne sat!
Wel was haer doe. enz.

Dat kindekijn pletterde mitter hant,
Dattet water uten becken spranc.
Wel was haar doe. enz.

Zoo stelde men zich toch ook in dien tijd de ideaal-moeder voor!

Onze voorouders, die in alle feestelijke gelegenheden een aanleiding vonden om een feestmaaltijd te houden, konden natuurlijk niet nalaten bij de geboorte van een kind ook op die wijze hun blijdschap te toonen.

Dadelijk, nadat het kind het levenslicht had aanschouwd, werd

---

[1]) Hoffmann von Fallersleben. Niederl. Geistl. Lieder des XV Jhrh. no. 14.

Hollandsche kraamkamer door Cornelis Troost, 1ste helft 18de eeuw.
Naar het origineel in het Museum Boijmans te Rotterdam.

er aan gedacht de vrouwen, die bij de groote gebeurtenis tegenwoordig geweest waren, de vroedvrouw en eenige buurvrouwen, een kraammaal aan te bieden. Was dit gezelschap in den oudsten tijd maar klein, later werd het grooter en de maaltijd steeds uitgebreider. Dat daarbij ook de beker rondging, blijkt uit de uitdrukking „het kind verdrinken", dat betrekking had op dit feestelijk samenzijn. Ook tot zang, ja zelfs tot dansen gaf de vreugde soms aanleiding [1]! Aan dezen overdaad trachtten verschillende stadskeuren paal en perk te stellen en een Leidsche keur van 23 Dec. 1445 bepaalde

[1] J. ter Gouw. Volksvermaken, 548.

o.a., dat „een vrouwe, die van kinde bevalt, binnen twee uur, nadat het kint gebooren is, een redelic en hoesselijk kindermanstick geven mag zonder verbueren, gemaakt van eyeren, butter en kase na ouder gewoente" [1]). Slechts weinig personen mochten daarvoor uitgenoodigd worden.

Daarop volgde het kraambezoek, gewoonlijk na den 9den nacht, dat ook alleen voor vrouwen bestemd was. Men werd dan onthaald op brandewijn met suiker, beschuiten met suiker en op kandeel, die èn als drank voor de kraamvrouw èn voor de gasten in deze weken nooit mocht ontbreken. In plaats van een lepel werd bij het roeren van dezen drank een kaneelstok gebruikt, die voor jongens langer en van een vaste pijp was voorzien, voor meisjes korter en van fijne, gerolde kaneel was. Ook hier schijnt de kleur der lintjes of de vorm der strikjes aan den kaneelstok het onderscheid in geslacht aangegeven te hebben [2]).

Kinderen uit de buurt kwamen al heel spoedig hun opwachting maken bij het nieuwe kameraadje en deze kleine gasten werden dan ook op vaste lekkernijen getracteerd o.a. op „suikerdebol". Nog altijd echter dienen ook voor deze gelegenheid kleine ronde anijssuikertjes of muisjes, oudtijds ook wel muizenkeuteltjes genoemd en gekarteld of glad, al naar gelang zij afkomstig heeten te zijn van een kleinen Pieter of van een kleine Anna. Men had daarvoor zelfs bepaalde muisjeslepels of kraamfleschjes voor muisjes. En als de kinderen dan soms nieuwsgierige vragen deden naar de herkomst van dit kleine wezentje, dan werd hun het oude verhaal opgedischt van den ooievaar, die 's nachts met het kindje door het venster was komen binnenvliegen òf van de kool, waaruit het gekropen was, òf van den boom in den Volewijk, waarvan vader en moeder

---

[1]) K. v. Alkemade en Mr. P. van der Schelling. Nederl. Displegtigheden (1732) I Kap. XVII, Kraammaalen, Kindermanstik, Kindermaalen enz.

[2]) Schotel. Oud-Holl. Huisgezin der 17de eeuw, 46.

het geplukt hadden. Een andere geboortesage liet de jongens uit den palm groeien, de meisjes uit de rozemarijn. En voor al die kinderen was het pasgeboren wichtje een wonder van fijnheid en teerheid, doch daarnaast een voorwerp van medelijden, omdat het nog geen voetjes had om daarop te loopen. Hoe blijkt dit duidelijk uit het allerliefste kinderversje van Van Alphen, waarin Klaartje haar kleine zusje begroet:

Welkom, lieve kleine zus!
Welkom in dit leven!
Baker, mag ik niet een kus
Aan mijn zusje geven.

Wilt gij slapen? o zij krijt!
't Zal haar wis vervelen.
Morgen, als gij wakker zijt,
Zal ik met u spelen.

Slaap gerust dan wordt gij groot;
Leer toch spoedig loopen.
Als gij zit op moeders schoot,
Zal zij speelgoed koopen.

Na den eersten feestmaaltijd volgde spoedig een tweede, de doopmaaltijd; vermoedelijk zelfs zijn beide maaltijden in vele gevallen tot één samengesmolten, omdat de doop oorspronkelijk heel kort na de geboorte werd toegediend. Sinds de instelling daarvan is de doop altijd een groote plechtigheid geweest. De doopeling werd aan God opgedragen en bij de kerk ingelijfd. Om dit laatste te staven waren getuigen noodig. Die doopgetuigen namen bij den kinderdoop allerlei verplichtingen op zich, o. a. waren zij met de ouders verantwoordelijk voor de godsdienstige opvoeding, die het kind zou genieten en zij werden dan ook heel eigenaardig „gevaders" d. w. z. medevaders getiteld. Daaruit ontwikkelde zich later de gewoonte om voor zijn kinderen niet alleen gevaders of doopheffers te verzoeken, maar ook vrouwen daartoe uit te noodigen. Men kreeg toen de peters en de meters, n.l. (mede-)vaders en (mede-)moeders. Van de jonge hertogin van Beieren, die in 1372 in den Haag geboren is, waren doopheffers „de vrouwe van Ghelre en die van Tuyrmont" benevens de abt

van Egmond en de heer van Brederode. Een luisterrijke stoet vergezelde de doopeling naar de kerk. Voorop gingen allerlei personen met brandende waskaarsen, dan volgden trompetters van Dordt, pijpers van 's Gravenzande, Rotterdam en Leiden; ook de heeren van Arkel en van Putten, de abt van Egmond, de hertogen van Brabant en van Gelderland hadden ter opluistering pijpers gezonden; een vedelaar van den heer van Brederode en een uit Dordt sloten dit muziekkorps. Twee sprooksprekers uit Dordt, onder wie misschien wel de bekende Augustijnken van Dordt, een sprookspreker van den burggraaf van Neurenberg en twee narren, door den bisschop van Utrecht gezonden, vertegenwoordigden de schoone letteren, humor en geest in dezen stoet, die zich naar de parochie- of S. Jacobskerk begaf, waar de bisschop van Utrecht zelf de jonggeborene doopte [1]). Dat een groot gevolg van edellieden en edelvrouwen mede deze plechtigheid bijwoonde, behoeft geen betoog.

De stadhouders volgden later het illustre voorbeeld hunner voorgangers. Bij den doop van prinses Louise Henriëtte, 16 December 1629, waren van heinde en ver belangstellenden gekomen en behalve familieleden rekenden de vroedschap van de Hofstad en de ridderschap van Holland het zich een eer als getuigen bij den doop te mogen staan. De doop evenwel van prinses Frederica Louise Wilhelmine, de dochter van Willem V, 19 December 1770, stelde waarschijnlijk wel alle plechtigheden van dien aard in de S. Jacobskerk in de schaduw. Hooge staatslieden en ambtenaren, hoftrawanten, valkeniers, hardloopers, mooren, „cent suisses", hellebaardiers enz. — wij worden hierbij onwillekeurig herinnerd aan de sprooksprekers en narren van 1372 — vormden den stoet en als peters stonden afgevaardigden uit de Staten-Generaal, de Staten der verschillende provincies en de invloedrijkste steden van Holland [2]).

---

[1]) Die Haghe 1909, 215.
[2]) Die Haghe 1909, 393.

Natuurlijk ging het in lagere kringen eenvoudiger toe, maar ieder in zijn stand trachtte toch op allerlei wijze den indruk van deze gewichtige gebeurtenis te verhoogen. Soms wordt er wel in de Acta der provinciale synoden geklaagd over ouders, die het kind eenvoudig door een vroedvrouw of een zusje ten doop lieten brengen, doch dit waren groote uitzonderingen. Beter kunnen wij ons verklaren, dat oude keuren en besluiten van synoden te groote praal hierbij verboden, maar het voorafgaande bewijst tevens, dat het verbod niets geholpen heeft.

De gevaders gaven behalve door hun tegenwoordigheid bij den doop ook nog op andere wijze blijk van hun belangstelling. De doopelingen ontvingen n.l. van hen geschenken, bekend onder den naam van pillegiften. Bij gelegenheid dat hertog Aelbrecht in 1363 een dochter liet doopen, behoorde graaf Jan van Blois tot de doopheffers. Zijn geschenk bestond uit een kleinood, dat niet nader wordt aangeduid, en uit een „zulvere croes en waterpot" [1]). Deze voorwerpen schijnen in dien tijd geliefkoosde geschenken voor zuigelingen geweest te zijn, want toen de hertog in 1373 Middelburg bezocht, vereerde de stad aan den jongsten zoon, Aelbrecht, een zuigeling nog, eveneens een vergulden kroes en een waterpot [2]). Die pillegiften gaven aanleiding tot misbruik, daar vele ouders er op uit waren liefst rijke peters en meters te vragen ter wille van de geschenken. Ook hiermede bemoeide zich de overheid en in de 15de en 16de eeuw werden allerlei bepalingen hieromtrent gemaakt. Een plakkaat van Keizer Karel V, van 30 Jan. 1545, beperkte de waarde der pillegiften tot f 3. De praktijk leert echter wel, dat die beperking later al heel weinig in acht genomen is! Behalve de zoogenaamde geboortelepels, waarvan nog de uitdrukking afkomstig is, „met een zilveren lepel in den mond geboren worden" en de zilveren bekers, die kindergeschenken gebleven

---

[1]) De Lange van Wyngaerden. Gesch. der stad van Der Goude I, 152.

[2]) Die Haghe 1909, 241.

zijn, bestond ook menige pillegift uit een gouden of zilveren rinkelbel of rammelaar. Justus van Effen vertelt ons in zijn vertoog Over 't bederven van kinderen (10 Juli 1733), dat de kleine Saartje met een gouden rinkelbel was omhangen aan een keten van hetzelfde metaal, doch zoo massief, dat men zou meenen koperwerk voor zich te hebben.

Een doopmaal, dat klonk als een klok, volgde in den regel op iederen doop. Al deze geboortemalen en hun nasleep komen in burgerkringen ook voor als „kinderbier", naar den volksdrank, die daarbij in zoo ruime mate geschonken werd, dat dronkenschap er maar al te dikwijls het gevolg van was. Besluiten van provinciale synoden hiertegen werkten niets of heel weinig uit. De telkens terugkeerende klachten over de onmatigheid en brooddronkenheid bij de kinderbieren leidt vanzelf tot deze gevolgtrekking.

Ten slotte bracht de geboorte van een kind nog mee een maaltijd na afloop van den eersten kerkgang der kraamvrouw, gewoonlijk na zes weken.

Eigenaardig is het, dat de vele keuren of zoogenaamde weeldewetten, die zich bezig houden met de kraam-, doop- en kerkgangmaaltijden, bijna uitsluitend spreken van het aantal v r o u w e n, dat bij die gelegenheden aanwezig zou mogen zijn. In Haarlem mochten voor den eersten maaltijd slechts de vier naaste buren, de vroedvrouwen en de amme gevraagd worden (1390); in den Briel was het aantal vrouwen bepaald op 12, te Arnhem op 16. Een Groninger keur van 1448 bepaalde „zoo waer men een kind kerstenen zal, daer en zal men niet meer vrouwen ten eeten bidden dan 12 buten husen und geene mannen". Dit zal wel samenhangen met de gewoonte in den oudsten tijd om alleen vrouwen bij de bevalling en in de kraamkamer toe te laten, zelfs een hertogin van Beieren schijnt van de diensten van een vroedvrouw gebruik gemaakt te hebben; dit blijkt toch uit de rekening van 1360/1 [1]). Nadat

[1]) Die Haghe 1909, 214.

vroedmeesters de ouderwetsche wijze vrouwen concurrentie waren gaan aandoen, zal met die oude gewoonte geheel gebroken zijn.

De rol, die het kind bij al deze plechtigheden speelde, was al van zeer ondergeschikt belang. Het werd opgetuigd en door de baker of min aan het gezelschap vertoond; bij den doop werd het getooid in de doopjurk, die van geslacht op geslacht bewaard werd en dikwijls met kostbare kanten versierd was. Een doopstel, geheel in den vorm, moest ook duidelijk het geslacht van het te doopen kind doen uitkomen; de mutsjes o.a. der jongens bestonden uit zes en die der meisjes uit drie stukken of inlegsels [1]). Aan het doopmaal werd natuurlijk de gezondheid van de(n) jonggeborene gedronken en heel wat geboortezangen hebben het licht gezien, die bij deze gelegenheid werden voorgedragen. Voor de zuigelingen echter, die zelfs van pillegiften nog geen begrip hadden, was al die drukte slechts een alleronaangenaamste verstoring van de gulden regelmaat en de rust, waarop zij meenden recht te hebben, en hun protest daartegen is dan ook maar al te dikwijls in kinderlijke boosheid en een heftig maar onbegrepen geschrei geuit.

Eindelijk was dan het gewone leven voor het kind begonnen en werd de belangstelling meer normaal.

In burgerkringen was natuurlijk moeder de aangewezen persoon om haar kindje te voeden, doch in hoogere kringen schijnt wel sinds eeuwen de gewoonte geheerscht te hebben om deze taak aan een amme of min af te staan. De reeds meermalen genoemde rekeningen spreken in 1364/5 van een amme voor den zoon van den hertog, in 1372 voor de dochter. In het laatst der 18de eeuw trachtten Wolff en Deken in hare geschriften en ook bladen als De Grijsaard en De Denker de moeder er telkens van te doordringen, dat de getrouwde vrouw dan eerst „geheel moeder" was, als zij deze hoogste moederplicht niet meer aan vreemden overliet. De vrouw van den erfprins,

---

[1]) Schotel. Oud-Holl. huisgezin der 17de eeuw, 42.

Frederika van Pruisen, gaf hierin een goed voorbeeld;[1]) tot navolging wekte het echter weinigen op. Napoleon vond de zaak belangrijk genoeg om er zijn aandacht aan te wijden en stelde premies beschikbaar voor haar, die haar kind zelf voedden. Wel waren niet alleen voor de Nederlandsche moeders deze premies ingesteld, doch zij maakten ook geen uitzondering op de vrouwen van allerlei landaard in 's Keizers rijk.

J. Luiken. 's Menschen begin, midden en einde.
De Speelstoel.

Eenige maanden na de geboorte van het kind kwam naast de wieg de tafel- of speelstoel een plaatsje in kinder- of huiskamer vragen, ook alweer met een stoof daarin om de voetjes warm te houden; daarna de loopwagen, waarin het kind zichzelf kon voortbewegen, of wij zien moeder bezig de kleine aan den leiband te voeren, terwijl een valhoed het hoofdje beschermde tegen onzachte aanraking met den grond, een onvermijdelijk gevolg der eerste loopoefeningen. Kinderwagens kende men ook reeds sinds eeuwen. Hertog Aelbrechts dochtertje werd in 1360/1 daarin rondgereden door „Pieterken den camerwive" en voor den kap daarvan was 13 el rood laken noodig geweest[2]).

[1]) Joh. Naber. Prinses Wilhelmina, 165.
[2]) Die Haghe 1909, 214.

Kinderkleeding door M. de la Court, begin 18de eeuw.
Naar het origineel in het bezit van Jhr. H. Teixeira de Mattos.

Tot het zevende jaar meestal bleven de kinderen, zoowel de jongens als de meisjes, aan de zorg der moeder toevertrouwd en in de opvoeding is dan nog geen verschil op te merken. In de middeleeuwen bleven zij zoolang in de vrouwenvertrekken. Zien wij kinderen uit dien tijd en ook uit volgende eeuwen afgebeeld, dan is het dikwijls op het eerste gezicht moeilijk jongens en meisjes te onderscheiden, daar ook jongens op veel lateren leeftijd lange rokken dragen, een verschijnsel, dat trouwens tegenwoordig nog in enkele streken voorkomt.

J. Luiken. 's Menschen begin, midden en einde.
De Loopwagen.

Waarmee hebben in vroeger tijd de meisjes zich vermaakt? Poppen hadden zij zeker. Bij kinderen van een oudere periode mogen wij toch wel verschillende trekjes veronderstellen, die het moderne kind ook kenmerken. De fantasie zal zeker niet minder ontwikkeld geweest zijn, de geest om na te apen, wat zij vader en moeder zagen doen, evenmin. Ook onder Karel den Groote zullen de jongens gegrepen hebben naar hoorn en wapentuig, in de meisjes openbaarde zich al heel vroeg het moedertje en het huishoudstertje. Waren de poppen, die de kindertjes dezer kleine moedertjes moesten voorstellen, ook nog zoo smakeloos en primitief gemaakt, die moedertjes konden zich

Kinderkleeding door M. ten Oever, 2de helft 17de eeuw.
Naar het origineel in het bezit van Mevr. Gustav Maes—Lokeren.

geen aardiger en liever kroost denken en zij vertroetelden de houten, stijve vormen of de eigengemaakte poppen van lappen en andere materialen, zooals zij moeder kleiner broertjes en zusjes hadden zien liefkoozen. En het toppunt zal wel altijd geweest zijn, als de poppen uit- en aangekleed konden worden.

Bij Cats en Luiken vinden wij bij gedichten op het Kinderspel, afbeeldingen van meisjes in haar gewone spelen, maar nog veel beter toovert ons Vondel een spelend klein meisje voor oogen in zijn „Uitvaart aan mijn dochterken". De dood ontziet ook de jeugd niet en kiest bij voorkeur de liefste kinderen als zijn offers uit, zoo klaagt de beroofde vader:

Zij zag er een, dat wuft en onbestuurd
De vreugd was van de buurt,
En, vlug te voet, in 't slingertouwtje sprong;
Of „zoet Fiane" zong,
En huppelde in het reitje,
Om 't lieve loddereitje,
Of dreef, gevolgd van eenen wakkren troep
Den rinkelenden hoep
De straten door, of schaterde op een schop;
Of speelde met de pop,
Het voorspel van de dagen,
Die d'eerste vreugd verjagen;
Of onderhiel, met bikkel en bonket,
De kinderlijke wet
En rolde en greep, op 't springend elpenbeen,
De beentjes van den steen,
En had dat zoete leven
Om geld noch goed gegeven.

Het „zoet Fiane" uit dit gedichtje wekt bij ons geen herinneringen meer op en „'t lieve loddereitje" moeten wij onverklaard laten, maar zien wij de kleine Saartje niet voor ons, zooals zij den hoepel door Amsterdams straten drijft en hooren wij het vroolijke kind niet lachen, terwijl zij met tintelende oogen geniet van het zweven in de lucht? Touwtje springen schijnt ook al sinds eeuw een vermaak der meisjes geweest te zijn, doch het monopolie van het springtouw hadden zij toen nog niet veroverd, zooals de plaatjes bij Cats en Luiken getuigen, waar wij jongens in de bocht zien springen.

Bikkelende meisjes zijn op menig oud prentje afgebeeld. De steenen stoepen schijnen zich wel altijd het best voor dit spel geleend te hebben, doch ook het ruim der kerk met haar zerken en steenen trappen bood een prachtige gelegenheid aan om te bikkelen.

De pop en het poppengoed bekleedden echter de eerste plaats onder het meisjesspeelgoed. Zong Cats niet:

'k En weet niet, dat 'er iemand leeft,
Die niet sijn kintsche poppen heeft.
Het meysge speelt met poppegoet,
Het knechtje toont een hoger moet,
Het meysge doet de wiege gaen,
Het knechtje laet de trommel slaen,
Het meysge speelt met kleyn beslach,
Dat tot de keucken dienen mach.

J. Luiken. 's Menschen begin, midden en einde.
Het Poppegoed.

Huishoudentje spelen toch met voorwerpen, die in het klein zaken van huishoudelijk gebruik nabootsten, welk kinderspeelgoed vroeger poppengoed geheeten werd, was eveneens een geliefkoosd spel. Margaretha Godewyck, een zeer begaafde jonge dame te Dordrecht in de 17de eeuw, die er verschillende verzamelingen op nahield, maakte een gedicht op haar poppenkast met koraalwerk, waarin te bewonderen waren, „een baeckermat, een wiegh, een korf, een stoof, een mandt, een kleerben opgepronkt, een bedsté, ledikant".

Ook bezong zij haar tuinen van zijde met allerlei ooft en bloemen prijkende.

Het zilveren speelgoed, dat nu nog in zoo menig spiegel- en porce-

leinkastje valt te bewonderen is afkomstig uit de 18de eeuw, die van pronk en geschitter hield.

Ook zijn er nog poppenhuizen bewaard, geheel ingericht als woonhuizen uit vroegeren tijd. Zelfs vond men daarin „zwart behangen doodenkamers met linnen of zilveren doodkistjes, waarin wassen lijkjes lagen" [1])!

Om de spelen der kinderen te leeren kennen ga men ook te rade bij de tegeltjes uit de 17de en kinderprenten uit de 18de eeuw, die alleraardigste voorstellingen daarvan geven. Voor gezelschapspelen sla men het in 1626 bij J. A. Calom te Amsterdam verschenen werkje op „Het kinderwerck of sinnebeelden van de spelen der kinderen". Poppenspel, bikkelen en hoepen kennen wij al als meisjesspelen, van honk loopen (krijgertje) en schaatsenrijden kunnen wij er bijvoegen.

In 1682 kwam eveneens te Amsterdam een werkje uit, waarin 154 in ons land gebruikelijke kinderspelen worden genoemd, een navolging van een opgave van Fransche spelen door Rabelais, doch met weglating der hier niet gebruikelijke [2]). Jammer is het, dat het meerendeel dier namen ons niets zegt. Behalve de reeds hiervoor genoemde gissen wij, alleen op den klank af, dat aan: Ka, Ka volg me na, 't vrouwtje, schoon Bely, Jan springt hooger dan Trijn, even uit even in (touwspringen?), ook wel meisjes zullen hebben deelgenomen. Zeker is dit wel van: 't pand rooven, blindpot (blindeman), 't hinkelen en schuilevink. Ballen was eveneens vanouds een bij alle kinderen geliefd spel. Ook Anneke, Tanneke, tooverheks moet een zeer oud meisjesspel geweest zijn, terwijl kleine kinderen al eeuwen lang vermaak schijnen gehad te hebben in het loopen met molentjes, en zeepbellen blazen velen moeders een rustig uurtje bezorgd heeft. In ieder geval heeft de jeugd ruimschoots gelegenheid gehad zich te vermaken en heeft het haar aan lichaamsbeweging niet ontbroken,

---

[1]) Schotel. Oud-Holl. huisgezin der 17de eeuw, 70.

[2]) Geldersche Volksalmanak 1840, 37 vlg.

want de straat en het vrije veld waren de gewone speelplaatsen.

Moest men zich in huis vermaken, het ganzenbord en het uilenbord kwamen voor den dag. Dit waren oorspronkelijk spelen voor volwassenen en het eerste wordt reeds in een keur van Brussel van 1342 genoemd [1]). Sinds het begin der 18de eeuw verschenen er in dien trant tal van Vaderlandsche spelen voor kinderen, die tegelijkertijd leerzaam zijnde het nuttige met het aangename vereenigden en dan ook genade vonden in de oogen zelfs van strenge ouders, bij wie spelen leeren moest zijn.

Enkele oude volksspelen waren sinds de middeleeuwen eveneens afgedaald tot kinderspelen. Het met den rommelpot loopen op vastenavond was geheel een pretje geworden voor de jeugd der lagere volksklasse. Hadden de kinderen op S. Maartensavond vroeger een papieren zak aan een stok, met een brandende kaars daarin, de latere tijd heeft deze attributen veranderd in een chineesche lampion met kaars, maar nog altijd worden de oude liedjes daarbij gezongen, al varieeren die ook naar gelang van de plaatsen, waar deze omgang oorspronkelijk gehouden werd ter verkrijging van turf en hout voor de S. Maartensvuren, terwijl kastanjes, noten, appelen en mispelen echter ook in dank werden aanvaard en hun weg vonden naar de magen der kleine bedelaars. Driekoningenavond was niet het minst voor de kinderen een feest geworden. Was het vóór de hervorming de gewoonte geweest, dat met wijwater besprenkelde kaarsjes met drie armen en daarom (drie)koningskaarsjes genoemd in den grond gezet werden en kinderen er zingende over heen sprongen, ook na dien tijd bleef dit gebruik nog lang bestaan; de kaarsjes behielden niettegenstaande allerlei verbodsbepalingen hun ouden vorm, maar werden niet meer gewijd.

Een ander kinderfeest had zich ontwikkeld uit het feest van den Palmzondag ter herinnering aan den intocht van Jezus in Jerusalem,

---

[1]) Navorscher XXVIII (1878), 123.

waarbij de schare met takken van palmboomen den Koning Israëls begroette en hem haar Hosanna toeriep (Joh. XII : 13). Een processie bracht deze gebeurtenis in beeld en vooral kinderen met palmtakken in de hand stelden daarbij de schare voor. Die een-

Palmpaasch naar een kinderprent, gedrukt vóór 1796.
In 's Rijks prentenkabinet te Amsterdam.

voudige palmtak is later tot de met allerlei attributen versierden palmpaasch verbasterd, wat wij moeten verklaren uit de samensmelting van dit feest op Palmzondag en het planten van den Meiboom [1]), het feest onzer voorouders, dat geheel opgehouden heeft te bestaan.

Eigenaardig is het, dat op sommige plaatsen de palmpaasch van

---

[1]) Dr. C. Catharina van de Graft. Palmpaasch, Dordrecht 1910.

jongens en van meisjes verschillend was. Te Rijsen bestaat nog de jongenspalm uit een stok, de meisjespalm uit een tak; te Deventer hadden de jongens een zwaantje als voornaamste versiering van hun palm, de meisjes een krakeling en te Zwartsluis schijnt datzelfde het geval geweest te zijn [1]).

In andere processies speelden de kinderen vroeger eveneens een groote rol. De meisjes in witte gesteven jurkjes, met vergulde vleugeltjes daaraan bevestigd en met cimbalen en hakkebordjes in de hand, moesten engeltjes voorstellen, de jongens daarentegen duiveltjes [2]).

Hierbij noemen wij nog het spelen voor Pinksterbloem, dat uit een oud volksfeest ontstaan, al vóór den aanvang der 17de eeuw een kinderfeest geworden was, waarbij een meisje de hoofdrol speelde. Ook dit was afgedaald tot een bedelpartij en bij verschillende stadskeuren, o. a. te Amsterdam in 1612, werd het feest verboden. In Rotterdam was het een voorrecht, dat in de 16de eeuw altijd aan een weesmeisje te beurt viel. Hierbij werden Pinksterbloemliederen gezongen.

Het grootste kinderfeest echter is al sinds eeuwen S. Nicolaas of, zooals wij den goeden sint in meer familiaren stijl gewoon zijn te noemen, Sinterklaas. En al beperkt de heilige zijn gaven niet tot de kleinen; alleen de kinderen hebben jaar in jaar uit weer genoten van die geheimzinnige bezoeken van den kindervriend, die met zijn paard over de daken reed en door den schoorsteen de pepernoten met handenvol in de kamers strooide; alleen kinderhartjes hebben gepopeld bij de gedachte aan de koek of de garde, die hun deel zou zijn en een bezoek van den Sint met zijn zwarten knecht verschafte aan Jantje, die niet braaf leerde en aan Mietje, die te lui was om kousen voor zusje te breien, geen onverdeeld genoegen.

Het zetten van schoenen en korfjes onder den schoorsteen met

---

[1]) Palmpaasch, 17.

[2]) J. ter Gouw. Volksvermaken, 271.

S. Nicolaas door Jan Steen, 2de helft 17de eeuw.
Naar het origineel in het Rijksmuseum te Amsterdam.

hooi en roggenbrood gevuld voor S. Nicolaas' paard is ook al een heel oude gewoonte. Hoe Amsterdam gewend was Sinterklaas te vieren in de 15de eeuw, ge kunt het lezen bij J. ter Gouw in zijn Amstelodamiana II, 311 vlg. De Sinterklaasmarkt op den Dam was rijk voorzien, jong en oud, rijk en arm kon er zijn gading vinden. Toen na de hervorming dan ook stemmen opgingen tegen het vieren van dit Roomsche feest, was het ijveren daartegen te vergeefs; ter wille van de kinderen vooral kon men dezen kindervriend niet afstaan. Welke heerlijkheden zij zouden hebben moeten missen, vertelt Breêro ons bij monde van een oude baker in zijn Moortje.

Asset Sinter Claes was so sette men seun tot jouwent de schoen,
Wat pleger jou moer, Griet Jans, daer en hiele hoop goet in te doen!
Hiele peperhuysjes met suyckererreten, met kabbeljausoogen en kapittelstocken,
Dat pleegh onze Arent voor klockspijs met huyd en met hayr in te schocken,
Wat! onse jonghen en kondt nyet uytstameren soo veul hadt hij te wauwelen,
An sen vijgen, an sen neuten, an sen boekendeflensies en sulckigen bras.
Seker, 't kynt sag er uyt so begrobbelt, dattet mier as wonder was.
Wat stacker een geldt in d'appelen? enz.

Klaagt de tegenwoordige jeugd over te veel leer- en te weinig speeltijd, een paar eeuwen geleden ging het kinderleven ook allesbehalve geheel in spel op. Over de periode der middeleeuwen valt daaromtrent niet veel te zeggen; onze bronnen houden zich slechts bij uitzondering met kinderen bezig en dan nog als terloops. Zooals hiervoor gezegd is, leidde moeder de opvoeding, totdat de kinderen omstreeks zeven jaar oud waren. Moeder was ook de leermeesteres der kleinen, aan moeders schoot werden de eerste speloefeningen gehouden in die kringen, waar kennis op prijs gesteld werd. Sinds de 17de eeuw namen in de steden allerlei matressenschooltjes deze taak van de moeder over. Reeds op 2 à 3-jarigen leeftijd brachten vele kleintjes een groot gedeelte van den dag daar door in alles behalve hygiënische vertrekken en dikwijls bijna geheel aan zichzelf over-

gelaten. De jongens mochten slechts tot hun 7de jaar daar blijven, voor meisjes werd het onderwijs bij de matres door vele ouders voldoende geacht. Zij konden er leeren lezen en schrijven en onderwijs ontvangen in nuttige handwerken zooals breien en naaien.

Kinderen, die op 4-jarigen leeftijd konden lezen, waren volstrekt geen zeldzaamheid, noch in de 17de noch in de 18de eeuw. Anna Maria Schurman was in dat opzicht geen wonderkind. C. J. v. Lennep las op zijn 3de jaar al redelijk goed en Ds. G. Bruining [1]) vertelt, dat hij, vijf en een half jaar oud, het geheele oude en nieuwe testament reeds aan zijn moeder had voorgelezen. Kinderbijbels, tenminste in den zin, dien wij daaraan hechten, kende men niet. Het zou den meesten al heel kettersch in de ooren geklonken hebben, indien men had durven beweren, dat eenig deel van de Heilige Schrift, van Gods Woord, niet geschikt was om door kinderen gelezen te worden. Kinderbijbels noemde men de prentenbijbels, waar prenten tot toelichting van den tekst moesten dienen; ook hetgeen niet kinderlectuur was, werd op die wijze nog eens aangedikt. Over het algemeen was het met kinderboeken heel slecht gesteld. Het ergste was nog niet, dat in die zoogenaamde kinderverhalen volstrekt geen rekening gehouden werd met de bevattelijkheid van het kind, maar de kennis, die daarin aan het kind werd meegedeeld, was maar al te dikwijls niet van onschuldigen aard. Moeder de Gans en haar sprookjes waren in de 18de eeuw gemeengoed. Ook daarin treft ons naast het vele goede de vaak ruwe toon en bloedige voorstellingen als bij Blauwbaard en den Reus, die zijn eigen kinderen slacht. Kinderprenten stelden vaak de meest stuitende en zedekwetsende zaken voor.

Aan Hieronymus van Alphen [2]) komt de eer toe een beteren tijd voor de kinderen te hebben ingeleid. Zeker, de kinderen kenden

---

[1]) G. Bruining. Herinneringen met betrekking tot de omwentelingen in Staat en Kerk gedurende zijnen levensloop, Dordrecht 1830. bl. 8.

[2]) Dr. H. Pomes. Over Van Alphens kindergedichtjes, Rotterdam 1908.

ook vóór dien tijd allerlei versjes. Van Effen verhaalt in zijn reeds meermalen genoemd vertoog, dat de vierjarige Pietje wel honderd deuntjes den hals wist te breken en noemt o. a. „de Mirliton", dat buitengewoon grappig gevonden werd, evenals „zet hem op een ton, keert hem om" enz. Kinderversjes zullen het wel niet geweest zijn; misschien volksliedjes uit vroegeren en lateren tijd, waarvan de zin soms al niet meer begrepen werd, doch de melodie was blijven hangen. Van dat soort leven er nog vele voort als baker- en kinderrijmen en een groot aantal dier nu geheel onbegrijpelijke liederen zijn aan kinderenspelen verbonden gebleven. Een ander soort kinderliederen was van godsdienstigen aard, maar al evenmin aanpassend bij den kinderlijken gedachtenkring. Wolff en Deken roemen o.a. in haar XXXVIII^sten fabel (1774) Klaasje, want hij:

DE NACHT-GROET.

L. Hazeu. Kinderplicht en zinnebeelden. Amsterdam 1789, bl. 49.

Kon reeds al de kinderversjes
En hij was maar vijf jaar oud.
Hij kon: „wie heeft U geschapen?
't Was een Engel van een kind!

Van Alphen trachtte versjes te geven, die kinderlijk waren en opvoedend. Aan zijn hiervoor genoemden Welkomstgroet van Klaartje voor haar kleine zusje, is echter kinderlijkheid niet te ontzeggen en zoo zouden er meer gedichtjes te noemen zijn. Het opvoedende element heeft echter gewoonlijk den boventoon en wij moeten De Génestet gelijk geven, als hij den dichter onkinderlijkheid en deftigheid verwijt. Wij mogen echter niet uit het oog verliezen, dat voor een groot deel niet begrijpen en ontgroeid zijn

aan den kindertoon van ruim een eeuw geleden tot niet-waardeering heeft geleid. Het is niet de bijzondere kindertoon van Van Alphen, doch Wolff en Deken, groote kindervriendinnen, dichtten in denzelfden kindertoon en, als wij bij een kinderdichter als De Hazeu de ouders bij het naar bed gaan hooren begroeten als „liefdadige ouders", bij een ander als „eerwaardige ouders", dan hindert ons die deftigheid en onkinderlijkheid eveneens.

DE LEDIGHEID.

**Bidden, leeren, schrijven, lezen,
Spelen, werken heeft zijn tijd. bl. 18.**

Het ergste bij al die dichters is de braafheid en leerzaamheid hunner poëtische kinderen, die als volle broertjes en zusjes op elkaar gelijken. Spelen is goed, doch leeren beter.

Het vijfjarige Klaasje, bij Wolff en Deken, hield meer van het raket dan van lezen, schrijven, prenten zoeken en vragen leeren. Dit bedroefde zijn moeder zeer; het raket werd hem afgenomen want:

> Kindren, die niet willen leeren,
> Staat het spelen ook niet vrij.

Erger echter wordt het, als men bij Van Alphen (Kleine gedichten voor kinderen, 1781/2) een klein meisje zelf hoort zeggen:

> Nimmer moet ik ledig wezen;
> Alles doen met lust en vlijt.
> Bidden, leeren, schrijven, lezen,
> Spelen, werken, heeft zijn tijd.
>
> Moederlief kan 't ook niet velen,
> Dat de tijd verwaarloosd wordt.
> Lui zijn, zegt ze, is tijd te stelen,
> En ons leven is zoo kort!

Ook de samenspraak van Klaartje en Keetje levert ons daarvan een bewijs. Klaartje is van de leer:

Altoos werken, altoos lezen,
Dat moet wel verdrietig wezen:
Is het daarom dat men leeft?

waartegenover Keetje stelt:

KLAARTJE EN KEETJE.

Leer nu eerst, dan ſpeelen wij. bl. 97.

Van Alphen. Kleine gedichten voor kinderen 1781/2.

Nooit te werken, nooit te lezen,
Altoos in den tuin te wezen,
Is het daarom dat men leeft?

De verstandige Keetje, die in onzen tijd zeker verschillende akten zou gehaald hebben, won het pleit van de speelsche Klaartje, die beschaamd haar poppen weglegde, gevolg gevende aan Keetjes raad:

Leer nu eerst, dan spelen wij.

De kinderen van de 18de eeuw waren in vele opzichten miniatuur grootemenschen, waarvoor de voor hun leeftijd weinig geschikte kleeding het hare bijbracht.

Naar allerlei plaatsen, nog heel weinig voor hen geschikt, vergezelden zij hunne ouders. In zijn reeds meermalen aangehaald vertoog (1733) verhaalt Van Effen o. a. nog van den vierjarigen Piet, die nog niet in de broek is, maar wel met zijn ouders reeds de komedie heeft bezocht en daar genoten heeft van Cinna en Emilia.

Ook op godsdienstig gebied krijgen kinderen zwaren kost te verteren. Kinderkerken bestaan er niet, zondagsscholen evenmin. Met

het kerkboek onder den arm stapten de kinderen Zondags heel parmantig mee naar de kerk en werden daar vertrouwd met de letter van den Bijbel, al ging de geest boven hun begrip.

Er is een streven om de kinderen vroeg op den ernst des levens te wijzen. De begrippen zonde, hemel en hel worden hun al heel jong ingeprent; oude menschen toch moeten sterven, jonge kunnen sterven.

Bij kinderbegrafenissen hadden eigenaardige plechtigheden plaats. Zoo kraamvrouw en kind tegelijkertijd stierven, werd het kindje in de armen der moeder begraven. Dit noemde men het kind in den schoot der moeder leggen. Kinderlijkjes werden met kransjes versierd en voor het dochtertje van Vondel vlochten de speelnootjes een krans van rozemarijn, groene en gouden blaadjes, dien zij zelven op het hoofd van haar kameraadjen schikten. Dikwijls gingen ook kinderen mee ter begrafenis en zij droegen dan wel een takje laurier, myrthe of rosemarijn in de hand of in den mond. Te Deventer werd dit gebruik in 1644 verboden; te Arnhem droeg men nog in de 18de eeuw een grooten siertak voor het lijk van een weeskind uit. Ook de roefkleeden werden soms mooi opgemaakt en met linten en strikken voorzien. Een plechtige begrafenis zal het geweest zijn, toen in Den Haag drie meisjes werden begraven, die, 29 Juni 1588 met haar ouders uit spelevaren zijnde, jammerlijk verdronken. Volgens een ooggetuige [1]) werd de begrafenis wel door driehonderd jonge meisjes bijgewoond.

In sommige streken van ons vaderland werden heel jonge kinderen vroeg in den morgenstond of na het ondergaan van de zon begraven [2]). Aan deze gewoonte, die ook bij de Romeinen schijnt geheerscht te hebben, hechtte men de beteekenis, dat men de zon een zoo droevigen aanblik wilde besparen [3]).

---

[1]) Die Haghe 1892, 119.

[2]) Navorscher XXIX (1879), 185.

[3]) C. van Alkemade. Ceremonieel der begrafenissen, 22.

De kinderen, die het lijk versierden en een laatsten blik kwamen werpen op de verstijfde trekken van hun speelmakkertje, werden bij die gelegenheid onthaald op rijstenbrij met suiker en kaneel en op sommige plaatsen kregen zij nog een koek mee naar huis.

Ook de begrafenis van volwassenen werd dikwijls door een stoet kinderen bijgewoond om meer plechtigheid daaraan bij te zetten. Vooral had dit plaats, zoo regenten van wees- of godshuizen en van scholen begraven werden.

Een zeer indrukwekkende uitvaart had 1 Nov. 1728 te Dordrecht plaats, toen Mr. Jacob van der Dussen ter laatste rustplaats geleid werd. Op den lijkbidder volgden de weesmeisjes, de kleinste voorop, „in hare rouw-, hals- en neusdoeken zwarte, floersche lintjes" hebbende. Daarop volgden de weesjongens met een rouwband om den hoed.

Zelfs waren enkele personen zoo ijdel om bij testament, waarbij aan een godshuis een legaat vermaakt werd, tevens te bepalen, dat de kinderen, in het godshuis opgenomen, mede in den lijkstoet zouden moeten gaan; op die wijze verzekerden zij zelven zich een plechtige begrafenis.

II.

ONDERWIJS EN ONTWIKKELING.

Van de geestelijke ontwikkeling van de vrouw in oud-Nederland vóór de 9de eeuw is al heel weinig te zeggen; pas onder Karel den Groote is er voor het eerst sprake van methodisch onderwijs voor meisjes. Wij weten, hoe de keizer begaafde mannen van allerlei landaard aan zijn dienst heeft verbonden en hoe hijzelf het voorbeeld gegeven heeft van belangstelling in wetenschap en kunst. Zijn levensbeschrijvers stellen ons den vorst voor te midden zijner hofhouding vol ijver de klassieken en de geschiedenis bestudeerende onder de kundige leiding van mannen als Alcuin en Eginhard. Zijn leenmannen dwong hij hun zonen naar school te zenden, maar voor de vrouwelijke jeugd heeft hij toch ook wat gedaan. Dat hij zijn eigen dochters deel liet nemen aan de lessen, die in verschillende leervakken aan het hof gegeven werden, bewijst, dat Karel de Groote niet gekant was tegen ontwikkeling bij de vrouw, maar strikt noodig voor haar achtte hij alleen de kennis der christelijke leer.

Op de gedwongen bekeering van zoovele heidenen volgde leerplicht voor godsdienstonderwijs en sinds 813 gold dit niet slechts voor de jongens, doch ook voor de meisjes. Het credo en paternoster moest ieder kennen, liefst in het latijn, hoewel ook de moedertaal daarvoor geoorloofd was. Het verbod om kinderen te doopen, wier ouders de Artikelen des geloofs en het Gebed des Heeren niet kenden, werd nogmaals verscherpt; de daarop gestelde straffen van geeseling en vasten hadden onbegrijpelijkerwijze tot nog toe niet de gewenschte uitwerking gehad en vooral de vrouwen werden nu daarmede bedreigd. De oprichting van parochiescholen werd daarom voorgeschreven,

waar de pastoors, kapelaans of kosters dit godsdienstonderricht moesten geven. Zoowel voor man als vrouw bestond dus een minimum-eisch van kennis, waarboven de groote massa van dien tijd zeker niet gegaan is. Zelfs werd aan dezen eisch onder Karels opvolgers door velen niet meer voldaan, zoodat keizerlijke en kerkelijke besluiten daaraan moesten herinneren.

Die parochiescholen zijn de oudste gemengde scholen geweest, die van keizer Karel den Groote tot zijn naamgenoot keizer Karel V op het platteland en in de kleine steden bijna onveranderd zijn blijven voortbestaan. Had de eerste keizer de kennis van credo en paternoster voldoende geacht, onder Karel V moesten de kinderen bovendien de tien geboden kennen (ordon. 1531) en diens opvolger schreef in 1569 voor, dat in ieder geval Zondags en op de Heiligedagen de arme kinderen ter school moesten komen, andere kinderen twee- of driemaal in de week.

De opkomst der burgerij in de 12de en 13de eeuw had in de steden de behoefte aan beter onderwijs ten gevolge gehad en het meezeggenschap van de burgerij in deze zaak. In ruil van gewichtige diensten of voor klinkende munt stonden de landsheeren hun patronaat over vele scholen aan de burgerij af; de leerstof bleef echter ook in die stadsscholen van godsdienstigen aard, zij het dan ook wat uitgebreid. Een charter van 28 Oct. 1320 geeft ons een kijkje op het onderwijs voor meisjes te Brussel in die dagen [1]). Van oudsher bestonden er twee scholen n.l. een „hoogscole" voor „knechte" en een „clene" voor „meiskene". Voortaan zou de rector der eerste school vier onderrectoressen benoemen, „omme de meiskene getrouwelic te leerne haer clein dinc totten Donaet toe ende niet voorder". Een „nedermeesteresse" mocht bovendien nog aangesteld worden, „om de kindre te leerene in seden trouwelec, in grammariën ende in musyken". Slechts broertjes en zusjes mochten op dezelfde school gaan.

[1]) Buddingh. Gesch. v. d. Opv. en Onderw. in de Nederlanden. Naar het Hoogduitsch van Dr. Fr. Cramer 300 vlg.

Een broertje en zusje naar school gaande in de 16de eeuw.

Bekende schoolboeken, die ook door de meer gevorderde meisjes wel zullen gebruikt zijn, waren o. a. de Dietsche Catoen, door Maerlant in het laatst der 13de eeuw aangehaald en sinds eeuwen in het latijn reeds als schoolboek gebruikt. De „prologhe" [1]) vermeldt, dat het een boek is,

dat die clerke lesen
Als si eerst ter scole gaen.

Verder noemen wij nog de Dietsche Doctrinale van Jan van Boendale (1345), de Dietsche Lucidarius (± 1400), de Spieghel der Jonghers of Kinderspieghel van Lambertus Goetman (1488) en sinds de veertiende eeuw ook den Rijmbijbel van Maerlant.

Onder Karel V worden in een ordonnantie als de meest gebruikte schoolboeken voor de parochiescholen genoemd [2]), een Abécédarium, bevattende het alphabet in allerlei soorten van druk- en schrijfletters, benevens het paternoster, credo, de tien geboden en het avemaria; een tweede boekje hield o. a. gebeden vóór en na den maaltijd in; een derde boekje leerde de bediening van de mis. Het voorschrift, dat na den hollandschen tekst een latijnsche moest staan, bewijst nog eens ten overvloede, dat dit onderwijs hoofdzakelijk godsdienstkennis beoogde, en in kerkelijken dienst stond. Deze ordonnantie bepaalde verder, dat bij gebreke van een schoolmeester de koster de meisjes in het lezen, de jongens bovendien in schrijven en zingen moest onderwijzen.

Voor jongens werd wel algemeen meer kennis noodig geacht dan voor meisjes, maar het aantal jongens, dat niets leerde, was in de latere middeleeuwen ook nog bedroevend groot, want leerplicht bestond meer in naam dan in werkelijkheid en in vele parochies was onderwijs ver te zoeken. Heel aanlokkelijk waren onderwijs en schoollocaal in den regel dan ook niet. Stelt u een tamelijk

---

[1]) Uitgave van Dr. W. J. A. Jonckbloet.

[2]) Buddingh. Bijdr. betr. de gesch. van Opv. en Onderw. in de Nederlanden, 2de stuk I 175.

laag, ongezellig vertrek voor met steenen vloeren; in den zomer is het er benauwd, zoodat de deuren open blijven staan, in den winter is het er kil en koud. Op lage banken, meestal zonder leuningen, zitten de kinderen te leeren; sommigen met een boek in de hand, anderen met een schrijftafeltje op de knie. Allen houden hoed of muts op, behalve de jongens, als zij bidden of voor den meester verschijnen. Van klassicaal onderwijs is geen sprake. De een is bezig hardop zijn les te leeren, een tweede om bij meesters katheder of lessenaar het geleerde op te dreunen, een paar zien de kans schoon om allerlei kattekwaad uit te voeren of, zoo zij uit vrees voor straf zich van het pad der deugd niet durven verwijderen, dan zullen zij, als hun beurt voorbij is, naar hartelust praten, spelen of zich vervelen. Ondermeesters en kweekelingen behooren nog niet officieel tot het personeel der school, maar officieus heeft meester meer dan ééne hulp en wel onbezoldigde. De meer gevorderde leerlingen toch zijn verplicht de jongeren voort te helpen. Ook helpen zij de tucht handhaven. Onderdanigheid en eerbied, de grootste kinderdeugden in dien tijd, houden de kinderschaar in bedwang; deze deugden worden hun dan ook gewoonlijk, evenals ijver en leerlust, op zeer hardhandige wijze ingeprent. Onder meesters bereik toch liggen de attributen zijner waardigheid en wee dengenen, die daarmee kennis maken. Tegenspraak kan niet anders dan met de roede bestraft worden, voor kleinere vergrijpen komt de plak onbarmhartig neer op de geopende hand. En meent niet, dat de vrouwelijke jeugd met zachtheid alleen geregeerd wordt! Ook haar gloeiden de handen soms pijnlijk van de plak en de roede werd haar evenmin bespaard.

Gemengde school 16—17de eeuw.

Naast die gemengde scholen had men echter reeds sinds eeuwen afzonderlijke meisjesscholen. Coëducatie toch werd gewoonlijk slechts

als een niet altijd te vermijden kwaad beschouwd, doch zooveel mogelijk tegengegaan. Ook kon het onderwijs in de parochiescholen niet dienen voor de dochters van den adel. Van wie hebben dezen onderricht genoten? Natuurlijk waren er moeders, die de geheele opvoeding harer dochters leidden, voor een deel ook gaf de pastoor of huiskapelaan onderricht, doch het meest heeft de vrouw in de middeleeuwen voor haar ontwikkeling te danken gehad aan de nonnenkloosters. Was ook daar godsdienstonderwijs meestal hoofdzaak, de kennis en beschaving binnen de kloostermuren waren gewoonlijk grooter dan daarbuiten en het onderricht stond hooger dan dat in de parochiescholen.

De kloosterorde, die sinds de vroege middeleeuwen het meest gedaan heeft voor de ontwikkeling der jeugd is die van S. Benedictus, waartoe wij ook mogen rekenen de kloosters der Cisterciensers, als hervormde loten van denzelfden stam. Aan vele kloosters dezer orden waren scholen verbonden, niet alleen voor de novicen, maar ook voor anderen, die, na kennis te hebben opgedaan, in de maatschappij terugkeerden. Dit geldt zoowel van de vrouwen- als mannenkloosters.

Van een klooster Bischofsheim in Frankenland wordt verhaald [1]), dat het dienst deed als seminarie ter vorming van onderwijzeressen en oudtijds een der meest beroemde inrichtingen van onderwijs voor het vrouwelijk geslacht was. Lioba, de eerste abdis, door Bonifacius aangesteld, heette ervaren in vele, ook wereldlijke wetenschappen, en menige zuster, door haar opgeleid, strooide op hare beurt de zaden van kennis uit in het klooster, waarheen zij uitgezonden werd.

Het oudste nonnenklooster in Holland, waarvan wij zeker weten dat het tevens meisjeskostschool was, is de in 1132 bij Leiden gestichte abdij van Rijnsburg, het meest bekende middeleeuwsch instituut, waar de dochters van den hollandschen adel haar opvoeding

---

[1]) Buddingh naar Cramer, 157/8.

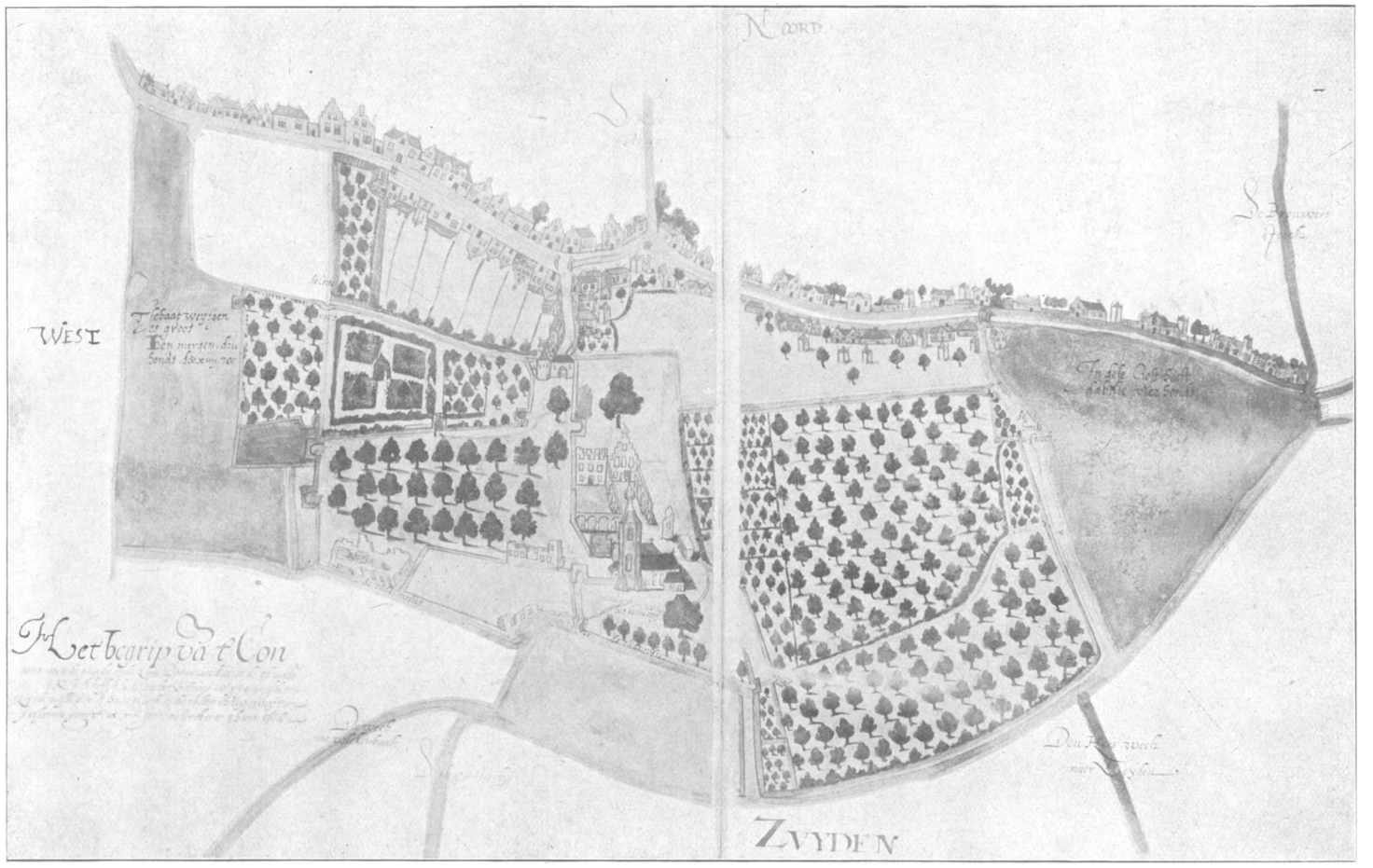

De ruïne van de abdij Rijnsburg met omgeving in 1598.
Naar het origineele kaartboek van Symon Aernts van Buningen, in het Alg. Rijksarchief te 's Gravenhage.

genoten. Daarnaast noemen wij de abdij van Loosduinen, die in 1350 een kloosterschool had en in 1563 nog zes leerlingen telde [1]); de abdij Leeuwenhorst of Ter Lee te Noordwijk, waar in 1334 „scoelkinderen" worden genoemd [2]), en dat zelf een dochter was van de abdij Mariëndaal te Utrecht aan de vest, waar in het necrologium, loopende van 1398 tot de 17de eeuw, vier zusters worden vermeld met de bijvoeging „scolaris" [3]). In Zeeland schijnt het klooster Bethlehem op Schouwen, blijkens de vermelding „van scoelkinderen" in 1327 [4]), het opvoedingsgesticht voor jonkvrouwen geweest te zijn. In het zuid-oosten van ons land had men, behalve de vóór 992 gestichte rijksabdij Thorn voor jonkvrouwen van den hoogsten adel, het klooster Bethlehem te Oostrum in Limburg sinds het laatst der 15de eeuw en het klooster Ter Hunnepe of Maria ter Horst bij Deventer. Van de abdij Essen in de buurt van Groningen wordt in 1222 reeds een staaltje van leergierigheid en naijver meegedeeld [5]) van twee kleine schoolmeisjes, waarvan de eene, ziek zijnde, de priores gaarne zes denariën zou gegeven hebben, indien deze slechts verhinderde, dat haar makkertje haar vooruitkwam. Groninger meisjes konden bovendien haar opvoeding genieten in het even over de grenzen gelegen klooster Mariëndaal te Norden, waar ook de dochters van graaf Edzard van Oostfriesland school gingen [6]).

Ook burgermeisjes hadden sinds de 14de eeuw gelegenheid onderwijs van geestelijke zusters te ontvangen.

Geert Groote, de stichter der broederschap des gemeenen levens, heeft in het laatst der 14de eeuw veel voor het onderwijs gedaan. Het in zijn geest in 1401 te Diepenveen gestichte nonnenklooster

---

[1]) Bijdr. Bisdom Haarlem XXIV, 331 vlg.
[2]) Römer, Kloosters in Hollland en Zeeland I, 129, 134, 295.
[3]) Matthaeus, Fundationes et fata ecclesiarum, 432 vlg.
[4]) Römer I, 140.
[5]) Groningsche volksalmanak 1890 78/9.
[6]) Groningsche volksalmanak 1907 153 vlg.

kende onder de zusters, die een ambt bekleedden, ook een Fenna Bickes „scoelmeestersche" († 1458) [1]) en bij name gold het daar voor een goed werk, om op Zon- en feestdagen de dochters der omwonende landbouwers behalve godsdienstonderwijs onderricht in het lezen te geven. En in een der andere kloosters van deze richting, het klooster Bronope bij Kampen, gaf zuster Tecla les in de gewone leervakken en den zang [2]).

Dat de Clarissen in Den Briel waarschijnlijk een kleinkinderen meisjesschool hielden, mogen wij afleiden uit een vroedschapsresolutie van 1570, luidende, dat „gheen knechtkens over de acht jaeren sullen moegen schoole gaen te Claeren".

Sinds de 14de eeuw zien wij ook de bagijnen als onderwijzeressen optreden [2]). In 1328 waren de bewoonsters van het Gentsche Elisabeths-bagijnhof reeds als uitstekende opvoedsters bekend [3]), hetzij om de meisjes voor den geestelijken staat of voor het huwelijk op te leiden. In allerlei steden werd geklaagd over bijscholen, soms ook over particuliere schoolvrouwen, die de officieel erkende kerk- of stadsscholen concurrentie aandeden. Die schoolvrouwen zullen wel voornamelijk gezocht moeten worden onder bagijnen en zoogenaamde tertiarissen der Franciscaner orde. Scholen, door nonnen en bagijnen in het laatst der 14de eeuw opgericht te Dordt, werden in 1422 officieel erkend; te Amsterdam en te Utrecht hielden bagijnen school, waarschijnlijk ook te Leiden aan de Hoogewoerd [4]). De vrouwen, die in 1320 te Brussel al bijscholen hielden, Lucie „de scoelmestersche", die in de 15de eeuw te Groningen voorkomt [5]) en de onderwijzeressen aan de drie openbare meisjesscholen te Gouda omstreeks denzelfden tijd mogen wij eveneens wel als bagijntjes of tertiarissen beschouwen.

---

[1]) Arch. Bisd. Utrecht XXXIII 329.
[2]) Moll. Kerkgesch. v. Ned. vóór de Herv. II 2. bl. 246 en 256 vlg.
[3]) Corpus docum. Inquis. neerl. I 175.
[4]) Blok. Gesch. eener stad in de M.E. 2de druk 269, 293.
[5]) Driessen Monum. Groningana II 615.

En de bagijn Anna Bijns, de vurige verdedigster van het oude geloof tegenover de steeds veld winnende nieuwe denkbeelden, hield een schooltje te Antwerpen.

Te Groningen noemen wij dan nog het Vermenoldaconvent, een bagijnhof, waar volgens den geschiedschrijver Abel Eppens in 1580 „die rijckste edelen haer dochteren ter scole stelleden", een school dus in den geest van Essen en Mariëndaal.

Adellijke dame met harp (1440).
Uit Lecomte: Cost. civ. et mil. de l'ancienne monarchie française depuis 1200 jusqu'à 1820.

Wat werd er op die meisjesscholen geleerd?

De abdij van Rijnsburg, waarvan de eerste nonnen in het midden der 12de eeuw volgens Melis Stoke „lesen ende singhen connen" (B. IV vs. 1147/8), stond als kostschool zeker wel vooraan in de rij wat algemeene ontwikkeling betrof. Wij mogen aannemen, dat tot de leervakken daar behoord hebben: lezen, schrijven, de moedertaal, fransch, latijn, zingen, het bespelen van een of meer muziekinstrumenten, misschien dansen, verder nuttige en fraaie handwerken en niet te vergeten goede manieren. Er was een schoolmeester, die les gaf in lezen, schrijven en latijn, misschien dat de andere vakken door nonnen zelf onderwezen zijn.

Dat de fransche taal te Rijnsburg, dat in zoo nauwe betrekking stond tot het grafelijke hof, een der leervakken geweest zal zijn,

mogen wij wel aannemen. Van Floris V wordt vermeld (Melis Stoke V vs. 68), dat zijn moeder hem „dede ter scole gaen, walsch ende dietsch leren wel". Nadat de graafschappen Holland en Zeeland in 1299 een henegouwschen graaf gekregen hadden, werd de behoefte aan kennis van het fransch niet minder en, toen in 1436 een hertog van Bourgondië landsheer was geworden in deze landen, werd fransch de hoftaal. Als verzet hiertegen luidde dan ook art. 20 van het Groot-Privilegie, in 1477 aan Maria van Bourgondië afgedwongen, dat de landstaal gebruikt zou moeten worden in brieven aan de Staten. Vóór het gebruik van het dietsch voor letterkundige werken was fransch de taal der schoone letteren, zooals ook de beschaving en ridderlijkheid uit het zuiden kwamen en de voornaamste kloosterorden op franschen bodem ontstaan zijn.

Latijn was de kerktaal en de taal der geleerden. Een beschaafde vrouw moest haar getijdeboek kunnen lezen en den kerkdienst kunnen volgen. Ook de officieele door klerken en notarii in het latijn opgestelde stukken moest zij kunnen begrijpen. Misschien zullen ook haar leer- en leesboeken, evenals voor de jongens, de grammatica van Donatus, het Speculum humanae salvationis en de Biblia pauperum geweest zijn!

Tot de leerlingen van de abdijschool hebben waarschijnlijk behoord de dochters van hertog Aelbrecht van Beieren [1]). Een kwarteeuw later ongeveer bezocht o. a. ook Katharina, dochter van heer Hendrik van Naaldwijk de school. Zij leerde daar onder meer latijn en handwerken en keerde in 1407, op twaalfjarigen leeftijd, naar huis terug. In 1412 werd zij opgenomen onder de hofjuffers van de Vrouwe van Holland in Den Haag, een gang van zaken zeker niet ongewoon voor de oud-leerlingen van Rijnsburg, die voor dat leven en die omgeving werden opgeleid. In lateren tijd gewaagde Katharina nog dikwijls met erkentelijkheid van de zedelessen haar ingeprent door

---

[1]) Die Haghe 1909, 221.

zekere juffer Sophie, die meer ernst bezat dan de overige nonnen. Dit is teekenend, want juist die weinige ernst schijnt een kenmerk van het leven in deze abdij geweest te zijn. Men waant daar midden in het mondaine leven te zijn! Ridderbezoek, vroolijke maaltijden, zang- en snarenspel, danspartijen en valkenjachten wisselen elkaar af[1]) en ook de kostleerlingen zullen zeker wel eens daaraan deelgenomen hebben, zooals ook elders, o.a. te Norden, de schoolmeisjes in gezelschap verschenen.

Voor meer dan oppervlakkige kennis in allerlei vakken zal te Rijnsburg de tijd ontbroken hebben. Kennis van het latijn zal wel niet tot kennismaking met de klassieken geleid hebben; met de fransche letterkunde evenwel zal de kloosterjeugd beter vertrouwd geweest zijn en misschien zal, evenals nog in 1595 te Arnhem, de Historiën van Amadis de Gaule het fransche leesboek bij uitnemendheid geweest zijn[2]). Sinds de tweede helft der 13de eeuw mogen wij bij haar ook kennis van de dietsche letterkunde verwachten. Minnezangers zullen misschien, sprooksprekers zeker, na een bezoek aan het grafelijke hof ook voor de Vrouwe van Rijnsburg proeven van hun talent afgelegd hebben!

In andere kloosterscholen zal het onderwijs misschien minder op het uiterlijk berekend en wat degelijker geweest zijn; doch in alle adellijke opvoedingsgestichten zal het wel ongeveer op denzelfden leest geschoeid geweest zijn, al zal fransch misschien niet overal tot de leervakken behoord hebben. Rijnsburg en andere kloosterpensionaten hebben de mate van ontwikkeling bepaald van de jonkvrouw, de kloosterscholen van Geert Groote en de scholen der bagijnen en tertiarissen die van het burgermeisje, de parochiescholen die van het dorpsmeisje. Aan den anderen kant regelde het onderwijs zich voor elken stand naar de eischen, die in dat opzicht aan de vrouw

---

[1]) Schotel, De abdij van Rijnsburg.
[2]) Arnhemsche Oudheden II, 253.

gesteld werden en die eischen hingen af van de plaats, die de vrouw in het huisgezin en in de maatschappij innam. Na de kruistochten was er een betere periode voor haar aangebroken, doch de ridders, die voor de schoone oogen en een minnelijk woord eener vrouw hun leven waagden, vroegen van haar niet veel meer dan kennis der liefde, schoonheid, lieftalligheid en geest. Zij moest de bloem zijn in de levensgaarde, de poëzie bij zooveel proza. In een anderen kring was het vrouwenideaal de goede verduldige Griseldis. Op dit voorbeeld te wijzen lag meer in de lijn der kloosters en zusterhuizen, waar Geert Groote's geest heerschte, en ook voor dit vrouwentype was kennis overbodig.

Wij kunnen evenwel wijzen op vele hooggeplaatste vrouwen als beschermsters der schoone letteren, zooals meer dan één opdracht van letterkundigen arbeid aan haar getuigt. Al moeten wij hierbij dikwijls aan uitingen van beleefdheid en diplomatie van een armen dichter denken, ongetwijfeld is Jan van Boendales oordeel over de vrouw in zijn Jans Teestye (± 1325) vs. 2655

„Kynsch zijn si ende ongheleert"

in zijn algemeenheid overdreven.

En een paar jaar later, droeg de dichter zelf een werk aan een vrouw op!

Was de ontwikkeling der vrouw dus grootendeels aan de kloosters te danken; de meest ontwikkelde vrouwen vond men ook binnen de gewijde muren. Daar werd in dienst van de kerk kunst en wetenschap bevorderd en daar leende de omgeving zich het beste voor studie door de aan de kloosters verbonden bibliotheken. Was niet volgens Thomas à Kempis een klooster zonder boekerij „een keuken zonder vaatwerk, een tafel zonder spijzen, een hof zonder bloemen en een beurs zonder geld" [1])? Onder het eten, onder den

[1]) Stud. en Bijdr. op 't gebied der Hist. Theol. I 280.

arbeid, in de spinkamer en op de ziekenkamers werd veel voorgelezen en ook mochten de zusters voor zich persoonlijk uit de boekerij boeken leenen. Dit blijkt uit de omschrijving der werkzaamheden van de boekverwaarster of armaria, zooals wij ze in de 15de eeuw in verschillende kloosters aantreffen. Eigenaardig, doch niet overbodig, schijnt ons daarbij de bepaling, dat alle boeken driemaal 's jaars gelucht moesten worden! Er zijn nog boekenlijsten van nonnenkloosters bewaard gebleven en daaruit krijgen wij een blik in de lectuur der zusters. Uitsluitend latijnsche geschriften bezat o. a. het klooster S. Margaretha te Gouda (1454); andere kloosters hadden latijnsche en dietsche werken, doch in de meeste zijn wel boeken in de landstaal overwegend of alleen in gebruik geweest. Grootendeels is de inhoud van godsdienstigen aard; onder de latijnsche werken treft ons een vita Plutarchi, onder de dietsche een boek over Coninck Alexander en enkele zedekundige verhalen, die het midden houden tusschen romans en geestelijke lectuur, zooals de historie van de goede, verduldige Griseldis [1]).

Regel was, dat nonnen konden lezen en houtsneden in oude drukken of miniaturen in handschriften geven vele afbeeldingen van vrouwelijke heiligen en abdissen met een boek in de hand. In de schrijfkunst, hoewel niet zoo algemeen beoefend, was ook menige kloosterzuster ervaren. In den tijd toch, toen afschrijven het eenige middel was om de boekenschat te vermeerderen en gedrukte werken heel duur waren, werd dit een Gode welgevallig werk geacht. Vooral Geert Groote heeft hiertoe opgewekt, doch niet alleen om de eigen bibliotheken te vergrooten, maar ook als middel om geld te verdienen. Het S. Agnesklooster te Dordt verdiende b.v. in 1475 hiermede XXXVII gulden III st. [2]). Hoe zwaar die arbeid menigeen viel, blijkt

---

[1]) Meinsma in zijn werk „Middeleeuwsche bibliotheken" deelt allerlei ook over de bibliotheken in nonnenkloosters mee.

[2]) Bijdr. Bisd. Haarlem XXI 53.

wel uit de verzuchting aan het slot van menig handschrift. Zoo lezen wij: „Dit boec is ut, God si geloeft! Bid om Godswillen een pater noster en avemarie voer Margriete van Beleynsdochter, diet gescreven heeft" of „Dit boeck is seer suer gheworden, soe is die scrifster begerende oetmoedeliken een ave Maria om Gods willen" [1]).

Naar handschrift, waarschijnlijk uit het laatst der 15de eeuw van een non van het S. Agnietenconvent te Rotterdam, waarvan het slot luidt:
Een Ave maria voor die dit heeft geschreven,
Want sij is noch aerm van deuchden gebleven.

Dat aan die geschreven boeken groote waarde werd gehecht, is te begrijpen. In een getijdeboek van de 16de eeuw vindt men dan ook het volgende verzoek van de eigenares met daaraan toegevoegde bedreiging: „Dit boek hoert toe Gheertruut Lubberts, die dat vindet, die brenget haer weder om Gods wil, of die duivel sel se peken met een picstoeck" [2]).

Een der eerste nonnen van het klooster Diepenveen, Elisabeth van Delft (1393—1419), wordt als snelschrijfster geroemd. Altijd had zij stift en schrijftafeltje bij de hand om de collatiën van vader Brinckerinck op te schrijven [3]).

Ook in het verluchten der boeken hadden vele zusters het ver gebracht. Zoo is er een door een Diepenveensche non vóór 1450 geschreven bijbel bewaard gebleven, rijk met miniaturen versierd [4]), en de laatste abdis van het klooster te Norden, Hisse van Ewsum, schreef niet

---

[1]) Meinsma 169.
[2]) Ib. 168.
[3]) Moll Kerkgesch. van Ned. vóór de Herv. II² 397.
[4]) Meinsma 161 en Moll II² 190.

alleen uitstekend, maar maakte zich ook verdienstelijk als afschrijfster, kon de graveerstift hanteeren en werd om haar borduurwerk geprezen [1]).

Het klooster der H. Maria ten Zijl bij Haarlem is in het bezit geweest van een werk, dat als specimen van middeleeuwsche schrijf- en illustreerkunst de aandacht verdient. Het is vervaardigd door Beatrix van Assendelft, die in 1485 in dat klooster opgenomen was, en getiteld: „Dat leven ons Heren Jhesus Cristi", op perkament, rijk versierd met bloemranden en met allerlei voorstellingen betrekking hebbende op het leven van Jezus [2]). Het oudste handschrift met miniaturen in België is het evangelieboek van Maaseik uit de 8ste eeuw van S. Herlindis en S. Reinula, die in 714 het klooster hadden gesticht en haar vrijen tijd doorbrachten met borduren, afschrijven en schilderen [3]).

Kennis van het latijn was in ieder geval voor de nonnen, die in het klooster een ambt bekleedden, een vereischte. Het was de taal, waarin alle kerkelijke ceremoniën geschiedden en waarin tot het einde der 14de eeuw ook gepredikt werd. Voor haar, die het „onderzoekt de schriften" in praktijk wenschten te brengen, was het latijn noodig om de vulgata, de heilige levens en de geschriften der kerkvaders te kunnen lezen. Pas in de 14de eeuw kwam hierin verandering; oorspronkelijke dietsche werken en vertalingen uit het latijn verschenen en, naarmate het gebied van de landstaal zich uitbreidde, kromp dat van het latijn natuurlijk in. Dit bleef echter de kerktaal, doch voor den dienst was slechts een zeer oppervlakkige kennis noodig, zooals wij ze dan ook in de latere middeleeuwen bij vele nonnen niet grooter mogen veronderstellen. Een uitzondering daarop maakten de

---

[1]) Gron. Volksalm. 1907 167.

[2]) Römer I 406, II 50, 62; Van Leeuwen, Bat. Ill. 1084, 1114; Bijdr. Bisd. Haarlem XXXV 376. Het hs. berust nu in het Fitzwilliam Mus. te Cambridge.

[3]) Pirenne. Gesch. v. België I 30; Lecoy de la Marche: Les Manuscrits et la miniature. 96, 247.

Naar titelblad van het hs. berustende in het Fitzwilliam Museum te Cambridge en vervaardigd in de 15de eeuw door Beatrix van Assendelft.

zusters des gemeenen levens. Te Diepenveen b.v. mocht slechts latijn gesproken worden. Er waren in deze kloosters zusters, die met vrucht de vulgaat en de geschriften van Augustinus hadden gelezen. Van zuster Tecla in Bronope bij Kampen wordt gezegd, dat zij het latijn evengoed meester is geweest als een Wessel Gansfoort en een Geert Groote en in andere kloosters had men eveneens zusters, die zeer ervaren waren in het latijn [1]).

Het mocht echter voor haar slechts een middel zijn om haar godsdienstplichten beter te kunnen waarnemen. Geleerdheid toch werd eigenlijk een monopolie der mannen geacht en, als wij vrouwen geleerd hooren noemen, kunnen wij daaruit alleen afleiden, dat zij meer kennis gehad hebben dan het gros harer medezusteren. Zoo kreeg zuster Geertruda Reyners, non in het klooster Klaarwater bij Hattem, op haar mededeeling aan Wessel Gansfoort, dat zij zulke vorderingen maakte in literarische studiën, den raad deze alleen tot bevordering der vroomheid aan te wenden en op haar vraag, of zij zich nu ook zou toeleggen op de logica luidde het antwoord, dat vrouwen die alleen noodig hadden voor het gebed. Niet het verstandsleven, doch het gevoelsleven was volgens hem het gebied der vrouw [2]).

Het maken van handwerken, hetzij nuttige, hetzij fraaie, werd door alle vrouwen van welken stand ook beoefend, doch de kloosters gingen ook weer hierin vooraan door het vervaardigen van prachtige kerksieraden en kerkgewaden.

In koorzang en kerkmuziek muntten vele zusters uit, want in de meeste kloosters had men een cantrix, die de koorzang leidde, en wij lezen van meer dan ééne non, die met een schoone stem begaafd was; fraaie antiphonaria met sierlijk notenschrift getuigen dan ook van de muziekkennis van menige kloosterzuster en in de abdij

---

[1]) Moll. II[2] 246.
[2]) Moll. II[2] 247.

Rijnsburg is o. a. door de abdis Elisabeth van Mattenesse († 1494) veel voor zang en orgelspel gedaan. Ook andere muziekinstrumenten zullen in kloosters bespeeld zijn. De strenge orde van de Birgittijnen liet volgens hare statuten de zusters niet toe in haar cellen vogels te houden, noch muziekinstrumenten als cythers, fluiten, luiten en clavichorden te bespelen. Dit verbod schijnt er echter op te wijzen, dat die muziek in andere kloosters wel geoorloofd was.

S. Caecilia.
Naar: Liber chronicarum fol. CXVIv. Schedel. Neurenberg 1493.

Letterkundige smaak en kunstzin mogen ook buiten de kloosters gevonden zijn; de vrouwen, die zelf iets gepresteerd hebben op het gebied van letterkunde en kunst, zijn bijna zonder uitzondering nonnen geweest, zooals wij later zullen zien. Had de vrouw haar ontwikkeling te danken aan geestelijke instellingen, aan de kerk kwamen de vruchten daarvan vooral ten goede en deze stelde ook voor die ontwikkeling de grenzen vast, welke slechts zeer zelden overschreden zijn.

De Hervorming bracht verandering in onderwijs en onderwijzend personeel. Karel V en Philips II hadden in verschillende ordonnanties getoond, dat het onderwijs hun ter harte ging, omdat zij gevoelden van hoeveel belang de opleiding der jeugd voor het bedreigde Katholicisme was, maar de aanhangers der nieuwe leer waren niet minder diep daarvan doordrongen, dat het nieuwe geloof slechts een toekomst kon hebben door de kinderen. Met vaderlijke zorg hebben de voormannen der Gereformeerde Kerk hier te lande de opvoeding van het jongere geslacht geleid in de richting, die voor hen de eenige ware was. De vreeze Gods moest den kinderen ingeprent worden, het overige was bijzaak. Deze opvatting moge het godsdienstig leven

onzer voorouders ten goede zijn gekomen, de algemeene ontwikkeling is er heel weinig door bevorderd.

De oude parochiescholen, vooral ten platte lande, zijn gereorganiseerd; zooveel mogelijk werd in ieder dorp een schoolmeester aangesteld, de predikant kon zich voortaan bepalen tot het catechetisch onderwijs. Het godsdienstonderwijs op school werd, in plaats van in katholieken, nu in gereformeerden geest gegeven en dezelfde verandering hebben de leerboeken ondergaan; de kinderen zongen niet meer de oude latijnsche kerkgezangen maar de psalmen van Datheen — de onderwijsmethode echter was precies dezelfde gebleven. Leerplicht bestond er evenmin als vóór de hervorming en nog altijd achtte een groot aantal ouders kennis voor hun kinderen volkomen overbodig, vooral voor meisjes. Als wij zien, hoe bedroevend veel analphabeten in 1796 nog voorkwamen bij de voor den krijgsdienst opgeroepen mannen, geeft ons dat van de kennis der meisjes in dien kring voor dien en dus ook vroeger tijd al een zeer geringen dunk. Naast lezen en schrijven werd gewoonlijk nog onderwijs gegeven in cijferen, maar voor alle vakken moest afzonderlijk schoolgeld betaald worden, zoodat slechts een klein aantal kinderen van het geheele onderwijs gebruik maakte en daaronder zeker de meisjes nog in de minderheid waren.

Het onderwijzend personeel was er, bij name in de dorpen, niet veel op vooruitgegaan. Vóór de hervorming had het dikwijls heel wat te wenschen overgelaten, in de dagen van strijd vinden wij zelfs schoenmakers en ketelboeters genoemd als concurrenten van den pastoor-schoolmeester [1]), na dien tijd treffen wij ook nog de meest vreemdsoortige combinaties aan. Gewoonlijk was de meester in een dorp tegelijk aangesteld als koster, voorzanger, voorlezer, klokkenluider en doodgraver, daarnaast vinden wij hem dan nog vermeld als advocaat, herbergier, chirurgijn, barbier, tapper, paarden-

---

[1]) Stud. en Bijdr. op 't gebied der Hist. Theol. I 323, 326/7.

Me voicy ceusant tirant, faittroullant sans sciour Il mest grand peine, de mon viure gaugner
Mais combien que ie coure, ie demeur en un estat toysiours. Car ces enfans me rompent la teste, et font mal ser

ALLEMODE SCHOOL.
IN DE 16e EEUW.

Ick lappe, ick luere ick naeye menighen naet. Den cost is mÿ ommers wel suer om winnen.
Maer wat ick wercke, ick blijfue al in eenen staet. Want dees kinder brekē mÿ thoot en doē mÿ quaet gaet.

Naar prent uit de verzameling van den heer J. van Stolk Azn. te Rotterdam. Cat. no. 310.

kooper, slager, baggerman enz. en men leest zelfs van een meester, die twee weefgetouwen in school bediende.

Door de overheid werd wel dikwijls, doch niet altijd genoegen genomen met het waarnemen dezer bijbaantjes. In Hillegersberg verbood het schoolreglement in 1743 om de school tot iets anders te gebruiken dan tot een schoolvertrek, „zonder dat daar eenig huyselijk werk zoo van kooken, strijken, stijven etc. gedaan werd". Ook mocht meester geen konijnen, kippen, duiven en varkens houden. Men moest echter terwille van de omstandigheden wel eens een oog dichtdoen, want het schoolgeld was laag en werd slecht betaald. De kinderen kwamen bovendien ongeregeld school, meestal alleen in den winter en, als Jan maar drie dagen in de week naar school geweest was, Mietje slechts twee dagen, dan meenden de ouders ook naar verhouding minder schuldig te zijn.

Hooge eischen wat meesters kunde betreft konden evenmin gesteld worden. Hij moest kunnen lezen, schrijven en rekenen, doch van meer belang werd feitelijk een zware stem geacht om het kerkgezang zonder orgel te kunnen begeleiden. De eerste eisch evenwel, aan alle schoolmeesters en schoolvrouwen gesteld, was zuiverheid in de leer. Zij moesten professie doen van de christelijke religie, de kerkorde onderteekenen, den eed van getrouwheid afleggen en mochten alleen goedgekeurde boeken gebruiken.

Evenals vroeger waren de meest-gevorderde leerlingen verplicht allerlei hulpdiensten te verrichten, doch in groote stadsscholen had men naast den hoofdonderwijzer vaste ondermeesters. Wat men van dezen te verwachten had, kan men nagaan, als men in de diaconiescholen te Rotterdam in het laatst der 18de eeuw „aankweekelingen" van 10 en ondermeesters van 12 jaar aantreft!

Voor het eerste leesonderricht bleven groote en kleine A B C-boeken dienst doen, want:

> Men moet in 't A B C eerst wel geoeffent wezen
> Eer men in eenig boek iets kan verstaan of lezen;

zooals op het titelblad van een dezer werkjes te lezen stond. Behalve het alphabet bevatten deze A B C-boeken oudergewoonte het gebed des Heeren, de tien geboden, de artikelen des geloofs, verschillende gebeden en eenige zedekundige lessen, alles op rijm. Een staaltje van deze laatste rubriek geeft ons een Deventer uitgave van 1578 [1]), waaruit ik enkele regels overneem:

Laet die Kost nicht, als die mallen,
Uut dem monde wederom vallen.
Dranck, Fleysch und Broet, off ander kost
Tosamen in dat maul nicht prost.
Dieselff nicht slubt noch dorch en sluckt,
Soe dat ghy draver snuckt noch kuckt.

Deze tafelwetten doen ons zien, hoe ook op de lagere school goede manieren aangeleerd werden.

Tot in de 19de eeuw waren deze ABC-boeken in gebruik, latere drukken gewoonlijk met een haan op de keerzijde van het titelblad, waaronder het rijmpje:

Gelijk de wakkere Haan tot krayen is genegen
So laat u jonge jeugd tot onderwijs bewegen,

terwijl de volksmond om den godsdienstigen inhoud daarvan maakte:

Haantje pik, wat zult ge mij leeren?
Al wat in den Bijbel staat.

Als andere zeer bekende schoolboeken [2]) noem ik nog „De trap der jeugt", een „handleiding voor kinderen en onderwijzers om in 12 trappen uit den staat der onwetendheid tot den staat der kennisse opgevoerd te worden", waarvan drukken voorkomen sinds 1677. Verder het „Schoolboek, behelzende de Namen der geslagten van Adam af tot Christus toe" met nog andere eigennamen. Ook dit

---

[1]) Bijdr. tot de gesch. van Overijssel IX (1888) 116.

[2]) Zie hiervoor o.a. Bijdr. tot de gesch. van Overijssel IV (1878) 67 vlg.

werk is herhaaldelijk herdrukt en een leerling, die zonder haperen deze geheele geslachtslijst kon voorlezen, mocht wel geacht worden het leesvak onder de knie te hebben. Ten slotte wijs ik nog op „Het schriftuerlijk schoolboekje, begrijpende over de 700 uitgelezen schriftuurplaatsen uit het Oude en Nieuwe Testament", „De Spiegel der Jeugd van de Nederlandsche oorlogen" door Joannes Gysius (1609—1616) en „De proverbia ofte spreuken des allerwijsten Konings Salomo, zeer bequaem om de jeugd in de scholen tot hare stigtinge te doen lezen", waaruit gewoonlijk ook de schrijfvoorbeelden werden genomen evenals uit de verzameling spreuken van Jezus Sirach. Bij voorkeur werden gekozen spreuken, waarin tucht en het gebruik der roede voor de jeugd aangeprezen, de ijdelheid bestraft, de wijsheid verheerlijkt werden. Voor meisjes b.v. achtte men zeer geschikt: „Een schoone vrouw, die van reeden afwijkt is als een gouden bagge in een varkenssnuit" (Spr. XI : 22), of:

„Ach! 't is een nietig ding, dat wij hier schoonheid noemen
Daar op de Waereld staat, daar van de vrouwen roemen.
Neemt weg een enkel vel, al wat daar onder leyd:
Is niet als vuyle stank en regte vuyligheid".

Niet zonder bedoeling leggen later Wolff en Deken aan de goedmoedige doch zeer weinig ontwikkelde tante De Harde, te pas en te onpas, spreuken en spreekwoorden in den mond, welke hebbelijkheid, op school aangeleerd, zij hiermede hebben willen hekelen.

Niet iedere dorpsschool kon echter over verschillende soorten van leesboeken beschikken. Daar de Bijbel als leesboek ook veelvuldig gebruikt werd, bezigde een arme gemeente als Ulrum nog in 1804 alleen de bijbels uit de kerk en de publicaties van het Departementaal bestuur, omdat deze gratis te verkrijgen waren. Behoorden niet onder de in 1736 door de classis van Maastricht goedgekeurde boeken als zesde rubriek „alle soorten couranten en nieuwspapieren"?

De schoollocalen bleven even ongezellig. Knechtjes en meisjes

moesten, waar samen schoolgaan geoorloofd was, toch zooveel mogelijk van elkaar gescheiden gehouden worden volgens den artikelbrief:

> De meyden sullen sitten in een loco alleen,
> Ende die knechten sullen oock sitten bijeen,

„daermede schandalen ende gemeene oneerbaerheden vermeden blijven", zooals de synode te Arnhem in Sept. 1593 oordeelde. De leeftijdsgrens voor die scheiding varieerde in de verschillende plaatsen van 7 tot 10 jaar. In de school heerschte nog hetzelfde rumoer als in vroeger eeuwen, van hardop leeren en les opzeggen, waarvan een schoolmeestersuithangbord met het opschrift „Hooftzweer" zegt:

> Wirrewerren, Oorgetuyt
> Zinnedwelmen, Raesgeluyt
> En nog duysent sulck geveert
> Plaegt hem, die een school regeert [1]).

Nog altijd werd den leerlingen voorgehouden vooral eerbied en beleefdheid te betrachten tegenover hun ouders, den schoolmeester en personen van aanzien. In Hillegersberg was in de hiervoor genoemde instructie opgenomen, dat meester de jongens moest leeren den hoed af te nemen, de meisjes te nijgen. Dit voorschrift vindt men overal terug en de Groninger Volksalmanak (1911 162) verhaalt zelfs van een hooghartig aangelegden onderwijzer, die de kinderen voor zich liet knielen.

Omtrent straffen en kastijden wordt in meer dan één reglement „vaderlijke bescheidenheid" aangeraden, die echter heel wat te wenschen heeft overgelaten. De leer „Wie zijn kind liefheeft, kastijdt hem", was de meest gehuldigde opvatting en het behoorde tot de opvoeding om de kinderen de verschrikkingen der hel met nadruk voor te houden als straf voor de zonde. De plak en roede waren

---

[1]) J. ter Gouw. Oude Scholen. I. 6. 12.

in eere gebleven, doch daarnaast moest het ezelsbord en de kap met ezelsooren op het eergevoel der jeugd werken. De plak evenwel deed den meesten dienst. De berijmde artikelbrief van meester Valcooch van Barsingerhorn in 1597 eindigde:

> Wat scholiers dees voorn. puncten niet onderhouwen [1]),
> Sullen twee plakken hebben of hen met roeden clouwen.

Meisjes maakten evengoed kennis met de roede als jongens, maar daartegen kwam toch verzet, want de schoolmeester van Tjamsweer verloor in het laatst der 17de eeuw een groot deel zijner vrouwelijke leerlingen, omdat hij zich al te veel van de plak bediende en „omdat hij op een ongewone wijze niet alleen de jongens, maar ook de meissies strafte, namelijk haer met de roede gijsselende om de minste misdaad, 't welk sulken schaamte in de meissies verwekte, dat sy met geen middel naar de school waren te krijgen" [2]).

De afzonderlijke scholen voor meisjes waren er na de hervorming evenmin veel op vooruitgegaan. De zoogenaamde bijscholen in de steden en groote dorpen waren, behalve wat den godsdienstigen geest betreft, feitelijk op denzelfden voet voortgezet en het zou mij niet verwonderen, zoo wij in menige schoolvrouw na 1572 vermeld een vroegere bagijn of non mochten zien. Dit onderwijs stond in het algemeen niet hooger dan dat der gemengde school en omvatte spellen, lezen, schrijven en misschien de allereerste beginselen der rekenkunde.

De kloosterscholen werden eerst zeer gemist. Dit mogen wij wel opmaken uit een voorstel van 16 Jan. 1587 in de provinciale synode te Kampen gedaan, om in een der drie hoofdsteden van Overijsel een school op te richten, waar de adel en deftige burgers hun dochters in allerlei vrouwelijke kundigheden zouden kunnen laten onderrichten.

---

[1]) Van Lennep en Ter Gouw. Het boek der opschriften. 147.
[2]) Gron. Volksalm. 1912 57.

Vooral de fransche scholen moesten in deze leemte voorzien. Voor een groot deel waren deze scholen voor jongens en meisjes bestemd en vele van die scholen werden dan ook gehouden door een echtpaar, waarvan de man de jongens, de vrouw de meisjes onderwees.

Meisjesschool in de 17de eeuw.
Naar prent uit de verzameling van den heer J. van Stolk Azn. te Rotterdam. Cat. no. 2031.

Zoo treffen wij in het begin der 17de eeuw eerst te Delft, later te Rotterdam het echtpaar Strick aan het hoofd van een fransche school aan. De vrouw, Maria Strick, wordt genoemd „d' eerste onder alle schoolvrouwen .... in de handelinghe der Pennen, als ook in de Fransche tale, de cyfferkonst ende allerley handwerken de meyskens dienstelyc". Als schoonschrijfster vooral is zij bekend geworden. Behalve nonnen,

hadden tot dusverre nog niet veel vrouwen zich op de schrijfkunst toegelegd en juffrouw Strick roept dan ook nog in haar werk „Tooneel der loflijke schrijfpen ten dienste van de constbeminnende Jeucht" (1607) de toegevendheid in met de woorden:

„Indien ghy hier yet vint, vallend buyten mesure
En denckt een slechte handt door vroulycken besture
Sal lichtelyck falieren in een manlycke const".

De Philosooph Diogenes zeit
De geleerdheid is een toom
voor de Jonkheid: een verheu-
ginge voor de ouden: en rijk-
dom voor de Armen: en een
ad raad voor de Rycken.
Grietje Van Sarowens Jaar

Schrift van een meisje van 8 jaar.
Naar een toonschrift van 1795 in het Gemeente-archief te Rotterdam.

Het was inderdaad geen kleinigheid, zelfs voor iemand van het vak, om in het schrijven van een honderdtal verschillende lettersoorten uit te munten. Hoeveel werk en tijd later, zelfs op de lagere school, besteed werden aan schoonschrijven bewijzen o.a. eenige banden

met toonschriften afkomstig van de diakoniescholen te Rotterdam, waaronder ook fraai schrift van kleine meisjes te bewonderen valt; en de 18de eeuw was ook de periode der Nieuwjaars-, verjaars- en kermisbrieven, die als proeven van bekwaamheid aan ouders en verdere familieleden opgedragen werden.

Die fransche scholen deden in vele gevallen tevens dienst als kostscholen. In 1592 had men zulk een onderwijzerspaar te Deventer, waarvan de vrouw op zich nam „de junge dochterkens, borger und ander luide kinderen speltwerck und kostlich neyen te leren und mit se stetz Fransois te spreeken und die tuchtich und manierlick in guiden zedden up te trecken und to onderwysen". Op goede manieren werd evenals vroeger voornamelijk de nadruk gelegd. Een fransche meisjesschool te Amsterdam had in de 17de eeuw volgens het uithangbord nog een zeer bijzonder leervak:

Hier leert men ook servetten vouwen
Tot cier van de tafel en lof der juffrouwen.

Van het onderricht en het leven in 1800 op zulk een meisjeskostschool geeft E. Knuttel-Fabius ons een beschrijving in *Oude Kinderboeken* bl. 27 vlg. Het onderwijs bestond toen uit fransch, hollandsch, godsdienst, schilderen, teekenen, dansen, natuurkunde, handwerken en heel eigenaardig uit onderwijs in de latijnsche taal, „zooveel als een juffrouw te pas komt". De jonge dames mochten wandelen, bezoeken afleggen, naar den schouwburg gaan en andere uitspanningen genieten. Gewoonlijk echter was het onderwijs voor meisjes in de 18de eeuw heel weinig omvattend, want als Betje Wolff zich in 1779 in haar Proeve over de opvoeding tot de Nederlandsche moeders wendt, zegt zij: „Hebt gij zelf niet eene taamlijk goede opvoeding gehad? Kunt gij niet lezen? Kunt gij niet schrijven? Kunt gij niet zo veel cijfferen, als er in eene geregelde huishouding te pas komt?" (bl. 17).

De klacht in de 17de en 18de eeuw geuit, dat de vrouwen over

het algemeen van schoone letteren niet veel meer kennen dan romans, dat haar gesprekken en levenswijze frivool zijn en dat de beschaafde jonge dame zich liever bedient van slecht fransch dan van hollandsch, dat alleen goed genoeg geacht wordt voor keukenmeid en koetsier, geeft een duidelijk beeld van den toestand. Volgens Justus van Effen (Holl. Spect. IX 1734) leerden meisjes niets dan wat het uiterlijk betrof; zij gingen op in opschik en de studie om zich bevallig voor te doen. Beuzelingen waren haar tijdverdrijf en haar verstand kreeg geen voedsel. Het geschrift „De Grijsaard" gaf later als reden hiervan op, dat men expres het onderwijs voor meisjes zoo slecht hield, opdat dezen dom zouden blijven, wijl de mannen haar overwicht vreesden!

Het gezin van Pieter Brandwijck, heere van Blocklandt. Naar: J. van Beverwijck's Van de uutnementheyt des vrouwelicken geslachts (1643) 189.

De dicht-, teeken- en schilderkunst hebben zoowel haar beoefenaarsters als beoefenaars gehad, doch, zooals wij later zullen zien, achtten wel vele vrouwen zich geroepen, doch heel weinigen waren uitverkoren, en veel verder dan tot dilettantisme hebben de meesten het niet gebracht. Ditzelfde geldt voor de muziek. Gezongen werd er veel en allerlei muziekinstrumenten zijn door vrouwen bespeeld, zooals de luit, de cymbel, de violon, het klavier, het spinet,

de guitaar en de fluit. Hoe verdienstelijk echter haar zang en snarenspel ook dikwijls geweest moge zijn, niemand vond het noodig haar talenten meer te ontwikkelen dan voor het gezellig samenzijn noodig was. De kunst werd zeer zelden beoefend om haarszelfs wil, doch alleen als aangenaam tijdverdrijf.

Knipwerk van Johanna Koerten.
Naar het origineel in het bezit van den heer C. van Ommeren te Rotterdam.

Een groot deel van haar vrijen tijd besteedden de dames verder met het maken van tijdroovende somtijds werkelijk fraaie, doch dikwijls ook smakelooze handwerken. Spinnen was langzamerhand naar de volksklasse verbannen, naaien en breien werden door burgermeisjes op de talrijke brei- en naaischolen wel geleerd, de jonge dames echter breiden alleen beursjes.

Wij bewonderen nog kunstig knipwerk b.v. van een Johanna Koerten-Blok, door Govert Bidloo [1]) een kunstprinses genoemd. De gegraveerde glazen

[1]) Mengelpoëzie (1719) I 167.

van Anna Roemer Visscher, Maria Tesschelschade en Anna Maria Schurman worden nog geprezen en op het gebied van borduur- en gobelinwerk zijn onze over- en betovergrootmoeders nog niet overtroffen, maar de tijd der bedelaars- of lappendekens, der haarschilderijtjes, der teeken-, merk- en stoplappen kunnen wij niet terugwenschen.

Toch ontmoeten wij in verschillende kringen van het laatst der 16de tot het einde der 18de eeuw vrouwen met hooger ontwikkeling, dan wij met het gebrekkige schoolonderwijs zouden mogen verwachten. Naast het onderwijs op school waren er nog andere middelen om kennis op te doen. Huisonderwijs van ouders of van speciale leermeesters kon in allerlei leemten voorzien en eigen leergierigheid en begaafdheid moesten natuurlijk in de eerste plaats meewerken.

In het begin der 17de eeuw kunnen wij brandpunten van beschaving en ontwikkeling noemen, waar de vrouw een groote rol speelde, n.l. den Muider en den Dortschen kring. Stond de eerste, waar Hooft de gastheer was, misschien meer in het teeken der fraaie letteren en der kunst, in den laatsten, waarvan de samenkomsten gewoonlijk op Develstein, het kasteel van ridder Cornelis van Beveren, plaats vonden, schijnen meer de wetenschappen beoefend te zijn, al waren de schoone kunsten ook daar in groot aanzien. Op het Muiderslot werd gezongen en werden gedichten voorgelezen, men was er gezellig bijeen. Geest en ontwikkeling wedijverden daar met vrouwelijke innemendheid en hoofsche wellevendheid. Maria Tesselschade was de parel van dien kring, niet zoozeer door haar begaafdheden als wel door haar echt vrouwelijke gaven. Busken Huet noemt haar portret het bekoorlijkst vrouwebeeld der 17de eeuw [1]); haar ontwikkeling was die van een begaafde vrouw, die het leven van dien tijd, rijk aan nieuwe denkbeelden en nieuwe kunst, meeleefde, doch zonder het voor een vrouw ongewone en daardoor gevaarlijke pad

[1]) Busken Huet. Land van Rembrandt II 425.

der geleerdheid te betreden. Wij zien in haar een harmonische ontwikkeling. Zij en haar zusters hebben paardrijden geleerd, zwemmen, dansen, teekenen, borduren, boetseeren en glasschrijven; zij spraken fransch, waren op de hoogte der vaderlandsche geschiedenis en vooral Maria was zeer muzikaal.

Stelt tegenover haar een Margaretha Godewyck, dochter van den Dortschen rector, een tweede Anna Maria Schurman. Haar zang en snarenspel werden geroemd, doch vooral haar kabinetten van schelpen, schilderijen, schoonschriften en naaldwerk trokken zeer de aandacht van stadgenoot en vreemdeling. Over de Stichtsche parel, Juffrouw Schurman, zullen wij hier niet spreken, daar zij met recht onder de geleerde vrouwen in een later hoofdstuk een plaats verdient. Wel wijs ik er hier op, dat kennis van het latijn bij vrouwen in dien tijd nog niet zoo zeldzaam was als later. Inzonderheid was dit het geval in geleerde kringen, waar als omgangstaal latijn gebezigd werd. De dochters van Vossius o. a. konden al op jeugdigen leeftijd zich in het latijn uitdrukken. Cornelia, wier vroegtijdige en tragische dood door Vondel bezongen is, was bedreven in de latijnsche, fransche, duitsche, italiaansche en spaansche talen, zij zong, schilderde op papier en hout en borduurde. Dr. Johan van Beverwijck [1]) weet nog verschillende vrouwen op te noemen, die in de kennis van allerlei talen hebben uitgemunt en vertelt van zijn dochtertjes, vier en zeven jaar oud, die al spelende taalkennis opdoen, zoodat de jongste de gebeden in het grieksch, latijn, italiaansch, spaansch en fransch kan opzeggen en alles wat in huis was, in het latijn kan noemen. Of dit wonderkind later een wonder van geleerdheid geworden is, vermeldt de geschiedenis echter niet. Cats getuigt van zijn vrouw:

> In plaetse, dat de jeugt romansche grillen leest
> Soo is Plutarchus zelfs haar tijdverdrijf geweest.

J. van Beverwijck. Van de uutnementheyt des vrouwelicken geslachts (1643) 77.

En het heet zelfs, dat te Amersfoort, waar een zeer bekende latijnsche school was, de dienstmeisjes haar liedjes in het latijn aanhieven.

In de 18de eeuw is ook menige ontwikkelde vrouw aan te wijzen, doch wij zullen ons bepalen tot één voorbeeld. Er zal in die geheele eeuw zeker niet een meer algemeen ontwikkelde vrouw geleefd hebben dan Betje Wolff-Bekker, die vloeiend drie talen sprak en alles las, wat er op het gebied der schoone letteren uitkwam. Hoe zij over de ontwikkeling der vrouw in het algemeen oordeelde, getuigen nog de volgende woorden: „Ik moet lachen als ik hoor: dat is een bekwaam mensch en 't komt uit op eenige lectuur onzer oude en hedendaagsche Poëten of op de fijne onderscheiding van een dt of d, t" [1]). Dit laatste was nu ook niet bepaald de sterke zijde van Wolffje! Geleerd was zij niet, en daarvoor was zij dan ook heel bang, „want een vrouw die in zeker fatsoen leeft mag alles weten, doch zij moet haare geleerdheid zo zorgvuldig verbergen als een Sociniaan zijn gevoelen in een rechtzinnig land".

Romans en stichtelijke boeken waren overigens bijna de eenige lectuur der vrouw in de 17de en 18de eeuw. Fransch was hoe langer hoe meer de beschaafde taal geworden, de waalsche kerk was de modekerk, slechts de fransche schouwburg „du ton", fransche airtjes werden het liefst gezongen, niet altijd van even onschuldigen aard, zooals ook de lectuur dikwijls een pikant bijsmaakje had. Sinds het huwelijk van verschillende Oranjevorsten met engelsche vorstinnen werd ook engelsch meermalen onder de leervakken opgenomen, later ook wel duitsch, maar voor gewone ontwikkeling was kennis dezer talen toch geen vereischte, vooral, omdat vertalingen den inhoud dier engelsche en duitsche letterkunde heel spoedig onder ieders bereik brachten. Het overmatig lezen ook van deze voor een deel zedekundige romans werkte evenmin altijd heilzaam, daar de sen-

[1]) Brieven van Wolff en Deken 204/5.

timentaliteit van vele werken leidde tot een ongezonde teerhartigheid en gevoeligheid, die vooral op de vrouwen haar uitwerking niet misten en zelfs Betje Wolff en Aagje Deken, die evenzeer tegen dit nieuwe euvel als tegen het kwaad der zedenbedervende romans te velde trokken, zich in haar werken niet geheel aan die algemeene overgevoeligheid konden onttrekken.

Sinds het midden der 18de eeuw wees echter alles daarop, dat het onderwijs in nieuwe banen geleid zou worden, maar het was nog de tijd van proefnemingen. Wij zullen ons niet verdiepen in de verschillende opvoedingssystemen, die allen hier hun aanhangers vonden en de Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem in 1761 aanleiding gaven om een prijsvraag uit te schrijven over de lichamelijke, in 1763 over de zedelijke opvoeding. Wij zullen hier alleen de namen noemen van Van Effen met zijn vertoogen over de opvoeding in den Holl. Spectator (1731—1735), van Betje Wolff met haar Proeve over de Opvoeding (1779), van de Perponcher, van Jan van Nieuwenhuijzen, den stichter van het Nut van 't Algemeen, met zijn kweekscholen voor onderwijzers en Departementaal-scholen en van Wester en Nieuwold.

Er was, na het tekort aan kennis der voorafgaande periode, een neiging tot overlading van kennis gekomen, een streven om alle wetenschap te populariseeren. De ABC-boeken begonnen te gelijken op encyclopaedieën; aardrijkskunde, natuurkunde en natuurlijke historie kregen een plaats onder de gewone leervakken en wel een voorname plaats. De fransche revolutie eindelijk deed naast andere oude instellingen ook het verouderde schoolwezen verdwijnen en leidde tot de wet op het lager onderwijs van 3 April 1806, waarbij ook het onderwijs voor meisjes beter geregeld werd.

III.

VAN VRIJEN EN TROUWEN.

Vrouwen minne is altoes durich;
Si heeft altoes geweset vuerich
Seder der werlt eerste beghinnen
Ende altois sal men draghen minnen
Ende (si) sal staen in hogher weerden
Also langhe als menschen sijn op eerden.
Ic blive daerbij, als dat vergaet,
Dat dan die werlt niet langher en staet
Noch in eren, noch in doechden.

(Der Minnenloep II 4248 vlg.)

Liefde en jeugd behooren bij elkaar en vroeger werden dan ook alle jongelingen en jonge meisjes betiteld als vrijers en vrijsters, heel eigenaardige namen, als wij aan de oudste beteekenis van den grondvorm van vrijen (frî = liefhebben) denken. Dat men later deze namen gegeven heeft aan alle ongehuwden, ook niet jeugdige, is een uitbreiding van de oorspronkelijke beteekenis, doch ter onderscheiding van die eerste soort voegt men dan gewoonlijk het epitheton *oud* daarbij. Oppervlakkig zou men denken, dat ook de woorden vrijen en trouwen even onafscheidelijk verbonden moesten zijn en dat het eene slechts als een gevolg van het andere te beschouwen was. Kennismaking met de toestanden, zooals ze in onze literatuur beschreven zijn, leert ons echter, dat vooral voor den goeden ouden tijd niets minder waar was, indien wij tenminste vrijen en liefhebben blijven vereenzelvigen. Zien wij maar al te dikwijls in onze bronnen trouwen, zonder dat er van liefde sprake is, in nog meer gevallen

denken geliefden er volstrekt niet aan de door hen aangegane verbintenis door een huwelijk te bevestigen.

Voor een deel mogen wij dit vergrijp tegen de zedenwetten aan de op jeugdigen leeftijd gesloten huwelijken wijten. Kort — te kort — was feitelijk in de middeleeuwen de tijd voor de liefde bestemd; het trouwen maakte te spoedig een einde daaraan. De oudste wetten omtrent het huwelijk benemen ons bovendien alle illusie, alsof toentertijd voor het sluiten van een huwelijk liefde een vereischte was. De oudste vorm toch van huwelijk was de verkoop van de vrouw. De door haar te vervullen verwachting op huwelijkszegen gaf haar waarde. Mogen haar schoonheid en karakter ook liefde gewekt hebben, haar wederliefde werd niet gevraagd, haar toestemming tot het huwelijk was niet noodig. Ouders trachtten haar dochters, als deze nauwelijks volwassen waren, uit te huwen, haar aanstaande echtgenooten waren dikwijls niet veel ouder; te verwonderen was het dan niet, dat huwelijksovereenkomsten feitelijk door de ouders gesloten contracten waren en het familiebelang hierin op den voorgrond gesteld werd.

Tacitus heeft ons een buitengewoon gunstig oordeel nagelaten over de zeden der oude Germanen. Op dit getuigenis blijkt echter wel wat te zijn af te dingen. Vergelijking met de toentertijd heerschende zedeloosheid in Rome heeft den schrijver de zeden der barbaarsche volkeren sterk doen idealiseeren.

Het Christendom, dat o.a. de gelijkheid van man en vrouw voor God predikte, had ten gevolge, dat de vrouw niet meer tegen haar zin den man behoefde te volgen, doch op 12-jarigen leeftijd mocht een meisje volgens de meeste wetten in het huwelijk treden en gedurende de geheele middeleeuwen behooren huwelijken van meisjes beneden de vijftien jaar nog allesbehalve tot de zeldzaamheden. Van de H. Lidwina te Schiedam vernemen wij, dat zij reeds op 12-jarigen leeftijd (1392) ten huwelijk verzocht werd [1]; een oude ballade ver-

[1]) Moll. Joh. Brugman II 110.

haalt ons de aandoenlijke geschiedenis van „De Koningin van elf jaren" [1]); een bagijntje van 9 jaar in Deventer liet omstreeks 1445 een treurigen minnaar in haar geboorteplaats achter [2]); de moeder van Dirk Sonoy was in 1521 een meisje van elf jaar, toen zij geschaakt werd [3]).

Weigering om een door haar ouders voorgesteld huwelijk te sluiten was voor een dochter bijna onmogelijk in haar onzelfstandige positie en bij de van haar geëischte gehoorzaamheid aan het ouderlijk gezag. Alleen de kerk kon dan helpen, want als laatste redmiddel om aan een ongewenscht huwelijk te ontkomen bleef het klooster over; geen rechtgeaarde ouders toch mochten zich verzetten tegen den wensch hunner kinderen om het geestelijk gewaad aan te nemen. Menig jong meisje is op die wijze de bruid van Christus geworden en heeft om die reden de gelofte van eeuwige kuischheid afgelegd, zooals wij lezen van een meisje van elf jaar, dat liever in het klooster St. Clara bij Wamel werd opgenomen dan te huwen met zekeren Gadert Eghensoen, die haar echter later toch daaruit ontvoerde [4]).

Te huwen tegen den zin der ouders was wel niet onmogelijk, maar vooral in die kringen, waar men iets te verliezen had, zeer gewaagd, omdat de toestemming der ouders daarvoor noodig was, tot hun dochter minstens 20 jaar oud was en trouwen zonder die toestemming groote vermogensnadeelen met zich bracht. Fictieve schakingen, met goedkeuring van het meisje, en geheime huwelijken kwamen echter tamelijk veelvuldig voor, hoewel daarop strenge straffen stonden van boete en verbanning en schaking van meisjes beneden de vijftien jaar gerekend werd tot de zware vergrijpen.

Er was zeker wijsheid in de oude leer, dat jongemannen en

---

[1]) G. Kalff, Het lied in de middeleeuwen 139.
[2]) Arch. Aartsb. Utr. II 192/3.
[3]) Navorscher 1874, 591.
[4]) Geld. Volksalm. 1856, 92 vlg.; Kron. Hist. Gen. S. III 1 (1855), 26—35.

jongedochters, als zij den vereischten leeftijd daartoe bereikt hadden, zoo spoedig mogelijk moesten trouwen, om te voorkomen, dat de jeugd zich brandde aan het verterende vuur van onheilige liefde, maar waarom beperkten dan aan den anderen kant de wet en de kerk op allerlei wijze de vrij keuze? Bloedverwantschap in tamelijk verren graad verhinderde een huwelijk, verschil van godsdienst was een groot beletsel, goedkeuring der ouders was noodig; voor de middeleeuwen voegen wij nog daarbij het coelibaat der vele geestelijken, monniken en nonnen. Gelijkheid van vermogen en stand golden in de praktijk meestal eveneens voor hoofdvereischten. En dan werden nog wel, volgens het volksgeloof, de huwelijken in den hemel gesloten en ook in het laatst der 18de eeuw hoorde men nog de leer verkondigen, dat man en vrouw elkaar „opgelegd" waren.

Weinig verheffend is het te zien, hoe altijd de geldkwestie een groote rol bij het huwelijk gespeeld heeft. Cats' raad om eerst te berekenen, waarvan de schoorsteen moest rooken, vóór men zich een huis ging inrichten, was alleszins voorzichtig. Een huwelijk, alleen op liefde gegrond doch zonder verstand gesloten, leidde allicht tot allerlei teleurstellingen, maar een huwelijksverbintenis, waarbij alleen het verstand geraadpleegd was, miste allen waarborg voor geluk. Slechts, als het geld het eenige motief om te huwen bleek te zijn en jong zich paarde met oud, kwam de publieke opinie daartegen wel eens in verzet en gaven dergelijke huwelijken aanleiding tot spotliederen en spotprenten.

Wie echter meende, dat er met de liefde geen rekening behoefde gehouden te worden, had buiten den waard gerekend, want zooals het begin van een liedje zegt:

Wie ooit van slappe nering klaagt
Cupido houdt zijn slijters [1]).

[1]) Scheltema, Volksgebruiken der Nederlanders bij het vrijen en trouwen 29.

Werd die nering door allerlei verbodsbepalingen bemoeielijkt, er waren ontelbare middelen om deze te ontduiken en zich op andere wijze schadeloos te stellen, zij het dan ook ten koste van de wet en de goede zeden.

Zinneprentje op een huwelijk uit berekening. Begin der 17e eeuw. Naar prent uit de verzameling van den heer J. van Stolk Azn. te Rotterdam. Cat. no. 1047.

Liefde is een kracht, die bij man en vrouw de edelste karaktertrekken kan aankweeken, maar ook verstikken. Zij heeft mannen tot helden, vrouwen tot engelen, al te vaak evenwel beiden tot dwazen of nog erger dan dat gemaakt. Daarom ook noemt de een de liefde niet alleen de krachtigste, maar ook de schoonste levensuiting van den mensch, een ander noemt haar een gevaarlijke koorts, die vooral de jeugd aantast. En de kenteekenen dier koorts zijn altijd dezelfde gebleven:

In de Roman van de Rose heet het reeds:

Nu sal u coude, nu sal u hitte
Comen ende nu pinen groet,
Alse nu bleec ende alse nu roet
Seldi wesen ende daarna beven,

en elders (Hor. Belg. II no. 94) heet het:

Waer ic mi wend, waer ic mi keer,
In can gherusten dach noch nachte;
Waer ic mi wend, waer ic mi keer,
Ghi sijt alleen in mijn ghedachte.

In de letterkunde moet het ons wel treffen, dat zulk een groote plaats aan de liefde is ingeruimd, en dit is waarlijk niet een specifiek Nederlandsch verschijnsel. Geen groot dichter heeft dit onderwerp versmaad en de mindere goden op den zangberg schijnen zich zelfs bij voorkeur daartoe aangetrokken gevoeld te hebben. Ernstige kroniek- en historieschrijvers zagen zich soms genoodzaakt een woordje aan Amor te wijden, die af en toe zoo vrij was zelfs in de politiek in te grijpen en ook in hooge kerkelijke vergaderingen moest men meer dan eens zich met den schalk bezighouden, meestal om de vele buitensporigheden te gispen, die in zijn naam bedreven werden.

De Ars amandi van Ovidius verrijkte onze letterkunde met verschillende vertalingen en navolgingen van dit leerboek der liefde. Omstreeks 1330 verscheen van Hein van Aken de Roman van de Rose naar een fransch origineel; omstreeks 1412 het oorspronkelijke, dietsche werk Der Minnenloep van Dirc Potter; in het laatst der 16de eeuw Pegasides Pleyn ende den Lusthof der Maechden van Jehan Baptista Houwaert en van Jacob Cats kwam eerst zijn Maechdenplicht en in 1625 zijn hoofdwerk Het Houwelick uit. Heel duidelijk blijkt uit deze werken de opvatting, die men hier van de 14de tot de 18de eeuw van de liefde had. In Hein van Akens werk worden liefdezeden als geoorloofd geschetst, die wij in onzen tijd

zeker niet anders dan onzedelijk kunnen noemen. Waar hij het origineel van omstreeks 1280 niet op den voet gevolgd heeft, maar het meest aanstootelijke nog heeft weggelaten, mogen wij toch in zijn werk wel het beeld van de toenmaligen dietsche zedewetten zien. Dirc Potter heeft een eeuw later een tegenhanger willen geven van het cynische werk van zijn voorganger, doch het zedelijkheidsstandpunt door hem ingenomen getuigt evenmin voor een hooge opvatting der liefde in zijn tijd. Ruw waren de zeden, ook in hoogere kringen. Het tafereel, dat Potter ons ophangt van het zedenbederf bij hoog en laag, is welsprekend maar nog welsprekender Potters oordeel, dat schending van huwelijkstrouw zooal niet geoorloofd, toch zeer vergeeflijk is, zoo dit vergrijp slechts geheim blijft. Bij de heerschende abnormale toestanden is het volgens hem niet mogelijk alleen het strikt geoorloofde toe te laten. Welk een eigenaardigen kijk op de middeleeuwsche zeden geven ons ook de oude verhalende liederen en romans. De vele gevallen van maagdenroof en van maagden, wier eer haar ontroofd is, spreken voor zichzelf. Wij treffen ruiters en landsknechten aan met hun liefjes, boeren en boerinnen, molenaars en molenarinnetjes, die het met de huwelijkstrouw niet nauw nemen, monniken en nonnen, die hun geloften schenden, ridders, die evenmin als Lancelot waardig gekeurd zouden zijn om den Graal te winnen, en burchtvrouwen, die zich koningin Ginevra, koning Arthurs ontrouwe gemalin, ten voorbeeld gesteld hebben. De ridderromans onthalen ons op allerlei galante avonturen en onze minneliederen bestaan voor een groot gedeelte uit klachten over onverhoorde of over verboden liefde, die geheim gehouden moet worden en waarvan een voor eeuwig van elkander afscheid nemen dikwijls het tragische doch onvermijdelijke einde is. Tot de liederen der verboden minne behooren o.a. de zoogenaamde wachterliederen, waarin de gelieven den wachter, die den dag aankondigt, dank verschuldigd zijn, dat hij hen waarschuwt vóór hun verboden omgang ontdekt wordt, terwijl zij hem tevens verwenschen, omdat

het tijdstip van scheiden dan is aangebroken. Hoe naïf klinkt het uit den mond der vrouw in Ochtendafscheid:

Haddic den slotel van den daghe,
Ik weerpen in gheender wilder Masen,
Oft van der Masen tot in den Rijn
Al en souden hi nemmer vonden sijn.

(Hor. Belg. II no. 64).

De didactische strekking van Houwaerts en Cats' leerboeken der liefde trad veel meer op den voorgrond. De eerste schreef blijkens de voorrede zijn werk, in zestien boeken vervat, om vooral de jeugd te leeren „manierlijck, betamelijck, eerbaerlijck ende deughdelijck te leven" [1]). Het Houwelick van vader Cats, afgedeeld in zes hoofdstukken: Maecht, Vrijster, Bruyt, Vrouwe, Moeder, Weduwe is voor de Nederlandsche vrouw der 17de en 18de eeuw het wetboek der liefde geweest. In beide werken wordt de huwelijkstrouw hoog gehouden en de losbandigheid van vrijers en vrijsters uit den booze geacht. Verheven is de toon dezer gedichten niet, meermalen zelfs plat en onkiesch, wat zijn oorzaak vindt in de zeden dier tijden, die toelieten, dat in gezelschap van vrouwen onderwerpen besproken werden, waarvan het aanroeren nu in beschaafde kringen niet meer geduld zou worden. Deze zeden eenvoudig te verklaren uit den eenvoud en de onschuld onzer voorouders, die, juist omdat zij zoo zedelijk waren, de dingen bij hun waren naam durfden te noemen, is moeielijk vol te houden na kennismaking met de zeden in de 17de en de 18de eeuw. Wij kunnen als minnedichters verder nog noemen Hooft, Heinsius, Brederode, Starter, Cornelia Questiers, Heemskerk, Jonctijs, Westerbaan, Poot, Jan Luiken en ten slotte Bilderdijk. Veel daarvan klinkt ons nu eveneens heel onkiesch in de ooren en de erotische gedichten van Starter en Bilderdijk zullen

---

[1]) Jonckbloet. Ned. Letterk. Middeleeuwen II 546.

zeker niet meer in handen der jeugd gegeven worden evenmin als die van Cornelia Questiers. Hooft, die vooral in zijn minneliedjes heeft uitgemunt, wordt het zelfs als een bijzondere verdienste voor dien tijd aangerekend, dat hij bijna nooit onkiesch is [1]). Het aantal minneliederen na de 16de eeuw verschenen is onnoemelijk. Verliefde

Serenade aan eene dame. Begin der 17e eeuw. Naar prent uit de verzameling van den heer J. van Stolk Azn. te Rotterdam. Cat. no. 1027 (35).

jongelieden zongen deze 's avonds onder het venster hunner beminden en ter vervroolijking van de kransjes der jonge meisjes had men tal van liederboekjes bekend als „jufferboekjes", in Noordholland als „mopsjes", alle aan de liefde gewijd. Men had minnezuchten, -deuntjes, -tranen, -klachten en -vreugden. Men had minnekunst, minnebaet, minneplicht. Cats schreef zijn Sinne- en Minnebeelden, zijn Galathee of Herders Minneklacht en de Batavische Arcadia van Heemskerk, waarin onder „'t Loofwerck van Liefkooserijtjes" allerlei wetenswaardigs verteld wordt, is de eerste en beste roman van het onnatuurlijke kunstgenre der herderromans.

1) Jonckbloet. XVIIde eeuw I 346.

Staaltjes van den lossen toon en de zedeloosheid in de laatste helft der 17de eeuw hebben wij maar voor het grijpen in het Journaal van Constantijn Huygens Jun., een doorloopende chronique scandaleuse, verder de Overblijfsels van Geheugchenis van Coenraet Droste en de gedenkschriften van Mevr. van Zoutelande. Dames als Elisabeth Musch en Susanna Caron, van deftige familie doch van allesbehalve onbesproken levenswandel, vertoonden zich 's avonds soms in manskleeren op straat [1]); fatsoenlijke dames in Amsterdam ontzagen zich niet om uit nieuwsgierigheid de muziekhuizen te bezoeken, waar vrouwen van slechte zeden haar afspraken maakten [2]). Voor de 18de eeuw getuigen o. a. de Gedenkschriften van Van Hardenberg en de Brieven van Belle van Zuylen van het niet hooge zedelijke peil dier dagen. Men had hoofden van de politie in meer dan ééne stad, die er hun werk van maakten onder belofte van geheimhouding geld af te persen aan gegoede personen, welke op zedelijk gebied het rechte pad niet bewandelden en ook traden zij wel eenvoudig als agents provocateurs op [3]). Menige koppelaarster verdiende zooal geen eerlijk dan toch een aardig stuivertje in steden als Amsterdam en den Haag en Wolff en Deken verklaarden, dat men in haar tijd getrouwde mannen te Amsterdam meer met hun minnaressen dan met hun vrouwen zag [4]). Wij denken aan de bekende episode uit Betje Wolffs leven, waarschijnlijk door haar beschreven in Sara Burgerhart en een gevolg van den te vrijen omgang tusschen jongelieden; wij noemen Bilderdijk met zijn dubbel echtelijk leven en Onno Zwier van Haren, wien een zedenvergrijp van nog veel erger aard ten laste gelegd werd. De sentimentaliteit van dien tijd was eveneens een gevaar voor lichtgevoelige harten. Samen dweepen en droomen, samen weenen en wandelen in de

---

1) Droste. Aant. bij vs. 1391 en 4079.
2) Knappert. Het zedelijk leven onzer vaderen in de 18de eeuw 75.
3) Die Haghe 1908, 401 vlg.; 1911, 1 vlg.
4) Knappert 83.

maneschijn was gevaarlijk. Bellamy, hartstochtelijk verliefd op zijn Fillis (Fransje Baane), had een ruim hart en bleef dus het hof maken aan verschillende andere lieve meisjes in Utrecht. De held van den roman Willem Leevend coquetteerde eveneens met meer dan eene „heele lieve" en zeker niet alle jongelui zouden onder diezelfde omstandigheden even deugdzaam gebleven zijn als deze jeugdige student en zijn Lotje Roulin.

De schilderij der liefdezeden is misschien wat te donker van toon, omdat litteratuur onwillekeurig wat eenzijdig is. Zij vraagt naar kleur en leven en daarom geeft zij ons vooral het buitengewone en in de liefde voornamelijk ongeoorloofden hartstocht of geoorloofden, waarbij heel wat hinderpalen te overwinnen zijn. Verschillende schrijvers, die na de 16de eeuw over het zedenbederf in ons land spreken, verklaren echter, dat de burgerstand een goede uitzondering maakt. Een vrijerij in alle eer en deugd, Kobus en Agnietje van Justus van Effen, is een genrestukje, dat in dezen kring speelt, maar de minder eerbare vrijerij in Jan Klaassen of de Gewaande Dienstmaagd van Asselijn eveneens. Reine, veredelende liefde, standvastig als van Floris en Blancefloer, wier geschiedenis altijd even geliefd bleef bij het publiek, zooals uit talrijke herdrukken van dit volksboek blijkt, heeft men ook bij ons aangetroffen, maar het is zeker, dat, waar de zeden zooveel ruwer waren dan tegenwoordig, dit euvel bij liefdesverhoudingen bijzonder uitkwam; vooral in de 18de eeuw kan men in alle kringen een afstompen van het zedelijk gevoel waarnemen. Een onderzoek in gerechtelijke archieven geeft ons verder een eigenaardigen blik op de zeden van de lagere volksklasse. Bijzonder treft het ons, dat misdadige vrouwen bijna altijd een slecht leven leidden. Zedeloosheid op zichzelf was trouwens reeds voldoende om een vrouw kennis te doen maken met het spinhuis, met geeseling of verbanning. Voor juffertjes van beteren stand, die den breeden weg opgingen, diende het verbeterhuis. Ook de draai- of drilkooi werd dikwijls gebruikt voor vrouwen van een ontuchtigen levenswandel.

Welke rol hebben de vrouwen gespeeld in ongeoorloofde liefdesverhoudingen? Moet men haar in het algemeen als de verleiden of de verleidsters beschouwen? Het antwoord schijnt gemakkelijk. Er zullen vrouwen van de eene en van de andere soort geweest zijn. Zoo oordeelde men echter vroeger volstrekt niet. Vele mannen zagen in iedere vrouw een Eva, tegen wier verleiding geen Adam bestand was. En na een gemeenschappelijk zondigen was menige Adam nog maar al te zeer geneigd zich te verontschuldigen en tegenover den Schepper de vrouw, „die Gij mij gegeven hebt", aansprakelijk te stellen voor alle kwaad. Werd niet door vele vrome mannen, die een heilig leven wenschten te leiden, de vrouw geschuwd als een gevaarlijk wezen, dat onreine gedachten deed opwellen en tot zondige daden opwekte? Een Geert Groote, die ook aan vele vrouwen ten zegen is geweest, gaf eens op de vraag „waerom dat hij soe rechte behuet weer voer vrouwenpersonen?" het antwoord: „Alte grote behuetheit die en kan niet hinderen; ende, konde ic, ic wolde oec mijn oren stoppen, opdat ic hoer stemme niet en hoerde" [1]). Hoe dikwijls is aan de vrouwen verweten, dat zij misbruik maakten van den invloed harer persoonlijkheid op den man? Er scheen wel een demonische kracht in haar te schuilen.

De jongens op school leerden al in den Dietsen Catoen:

> Wachti als bi dinen live,
> Dattu gheen wijf te wive
> En nemes, dine kinse wel,
> Want der wive sijn vele fel.
> (vs. 267 vlg.)

Dat zij uit een kromme rib van Adam geboren was, maakte voor haar de zaak nog bedenkelijker, want daaruit zou haar wankelmoedig en onoprecht karakter te verklaren zijn. De vrouw was slechts geschapen als „hulpe" voor den man; het paste haar dus

[1]) Arch. Aartsb. Utr. XXVII 422.

nederig de tweede plaats in te nemen. Cats getuigt immers van haar:

Ick wil in alle ding de menschen doen beseffen,
Dat mannen overal de wijven overtreffen;
Dat meest in alle ding, ook schoon het niet en leeft,
Al wat een man gelijckt, een hooger wesen heeft.

Ja, in het laatst der 16de eeuw waren de vrouwen opgeschrikt door de voor haar vernietigende uitspraak, dat zij — en dat wel op bijbelsche gronden — zelfs geen menschen waren! Geen wonder, dat Anna Maria Schurman de pen opnam ter verdediging harer sekse, maar uitteraard ging nog meer gezag uit van de woorden van Dr. J. van Beverwijck, die in zijn werk „Van de uutnementheyt des vrouwelicken geslachts"(1639) ridderlijk de handschoen opnam voor de vrouw.

Kleeding met bellen in de 15e eeuw.
Naar prent uit de verzameling van J. van Stolk Azn. te Rotterdam. Cat. no. 1026.

Behaagzucht en trouweloosheid schijnen wel bij uitstek vrouwelijke ondeugden geweest te zijn. Hoeveel minnaars heeft de vrouw tot wanhoop gebracht door haar harteloosheid, ongestadigheid en veeleischendheid?

Deze beschuldigingen zijn zeker niet geheel ongegrond. Heel veel modes hebben elkaar reeds opgevolgd sinds de Romeinen hier een bevolking aantroffen, waarvan Tacitus de eenvoud aan zijn landgenooten ten voorbeeld stelde. Nu eens maakte de kleeding der

vrouw haar het hoofd topzwaar, dan eens bemoeielijkte zij den gang; zij deed haar gelijken op een karnton, terwijl eenige jaren later de slankheid van een den van haar geëischt werd. Nooit was de mode berekend op het gemak of de gezondheid der draagsters; zelfs haar schoonheid heeft ze niet altijd verhoogd, meestal is van de mode niet anders te zeggen dan dat zij altijd de aandacht trekt, ook al behangt men zich niet met bellen, zooals in den ouden tijd. En in die grilligheid heette zij overeen te komen met de vrouw!

De moralisten in de middeleeuwen zijn niet zuinig geweest met hun hekeldichten op de buitensporige kleeding. Uit den Spieghel der zonden of Nieuwe Doctrinael van Jan de Weert (± 1351) vs. 839 vlg. blijkt, dat toen o. a. geel haar in de mode geweest is en dat vrouwen zich blanketten. Boendale kan in Jans Teestije vs. 2680 vlg. daarover evenmin zwijgen:

Dwijf begeert oec sonderlinghe
Scoenheyt boven alle dingen
Ende daartoe grote sierhede
Beyde omt hoeft ende om die lede.

Zij meent, dat zij nu veel meer is, dan toen zij „thuis was ende span" en zij maakt:

Haer aenschijn ende hare ghedane
Anders dan God maecte daer ane
Ende maket hoerne twee
Gelijc enen stommen vee;
Ende enen sleyp na haren ganc,
Oft waer een steert, twee ellen lanc.

Stalpaert van der Wielen ijvert in zijn gedicht „'t Vrouwelick Cieraet van S. Agnes versmaedt" (1622) eveneens tegen overmatigen opschik. Wel geeft hij toe, dat het gewaad moet zijn:

Naer eysch toch van de plaets, daerin ze zijn gesteldt
van Adel of van Staet en — n'advenant van geld,

maar volgens hem betaamde toch aan de vrouw alleen het boetekleed om het kwaad, dat Eva over den mensch gebracht heeft.

Constantijn Huygens stelde in zijn „Costelick Mal" de mode aan de kaak; predikanten hielden van den kansel philippica tegen „opgesmukte juffers", „ontbloote boezems, kanten en snoffen van allerlei fatsoen" [1]). Zoogenaamde weeldewetten trachtten deze buitensporigheden tegen te gaan, zoo eene in 1311 te Zutfen, waarbij o. a. precies de geoorloofde lengte der mouwen werd opgegeven en een weeldewet van Karel V van 1550, waarbij alleen aan adellijke dames het dragen van zijde en fluweel werd toegestaan.

Hoeveel tijd in de 18de eeuw een jonge modieuse dame aan haar toilet besteedde, heeft Justus van Effen ons beschreven in een zijner vertoogen en in den roman Willem Leevend van Wolff en Deken geeft Alida Leevend haar dagverdeeling, die grootendeels bestaat in zich kleeden en uitgaan.

Al die moeite aan het toilet besteed, al die opschik diende om de oogen der mannen tot zich te trekken. „Wat gaat haar tog meer in dit leven ter herte dan dat zij het manvolk ten hoogste behaagen mogen? Hiertoe dient al dat optoojen, dat strijken, dat baden, zooveel kammens, zoveel zalvens, zoveel welriekende dingen, zo veele vonden om wangen en oogen te fatsoeneeren, te schilderen en te blanketten" merkt Erasmus op in zijn Lof der Zotheid (4de druk. T. van Hoogstraten 32).

Maerlant echter beziet de behaagzucht der vrouw uit een ander oogpunt:

> Wat moghens vrouwen, dat mannen plien
> So naeuwe om hare scoonheit spien?
> Wies diese daertoe haelde?
> (Eerste Martijn vs. 904 vlg).

De man trouwens deed immers evenveel moeite om de vrouw te behagen!

[1]) Schotel. De Openbare Eeredienst 55.

Volksprent voorstellende: De vrijersboom, omstreeks 1665. Naar prent uit de verzameling van den heer J. van Stolk Az. te Rotterdam, Cat. no. 2008.

Om in de liefde te slagen ried Hein van Aken in de Roman van de Rose den ridders aan om in de eerste plaats er heel netjes uit te zien, met gewasschen handen, gepoetste tanden, korte, schoone nagels en gekamd haar en:

vs 2142 . . . sidi dapper ende oec snel
Ende licht op dors ende ridet wel,
So seldi riden op entale
Di orse al springende, dat sit wale;
Want die orse wel doen springen,
Dats behagelheit van jongelingen.
Condi oec wel breken speren,
Dat seldi altoes begeren,
Ochte van wapenen dat bestaat,
Want u prijs daer verre mede gaet.
Heb di stemme goet ende claer,
So seldi singen sonder vaer
Die noten scone ende faitise,
Want het brenget in groten prise.
Oec steet wel elken jongen man,
Dat hi op snaerspel spelen can
Ende oec op die timbre mede
Ende reyen ende dansen, alst heft stede.

Hadden bij de vrouw alle natuurlijke middelen gefaald om het hart van den uitverkoren man te treffen, dan werden soms kunstmiddelen te baat genomen, die, hoe ook over het algemeen voor ongeoorloofd gehouden, toch tot de 18de eeuw veelvuldig gebruikt werden. Minnedranken behooren in de oude ridderromans thuis, maar ook in lateren tijd werd dit middel niet versmaad en Cats meende nog daartegen te moeten waarschuwen. Voor de schepenbank te Rotterdam stond 28 Febr. 1660 Emmerentia Gerritsd. terecht, die bekende, dat zij o. a. „onder den dorpel (van N. N.) geleyt had antimonii jucasse robulus ende notenmuscaten in een graeu papiertje om hem te doen verlieven ende soodanig te charmeren, dat hij van

haer niet en soude cunnen gedurend". Zij zelf had deze kunst van zekere Judith geleerd en had daarin weer een ander onderricht. Het gebruik van een mannetjesnoot scheen in dergelijke gevallen ook een onfeilbaar middel te zijn. Waarzegster was Emmerentia tevens en vele vrouwspersonen waren dan ook bij haar geweest om zich „te laten coppen ende voorts uyte haer bloet te laten seggen, wat vrijers zij hebben of crijgen zullen". In 1758 hechtte men, in den Haag tenminste, nog evenveel geloof in die waarzeggerij, want daar stond toen een vrouw terecht, die beweerde met een helm geboren te zijn en daarom b.v. wel eens iets te kunnen doen „als een meisje gaarne een vrijer wilde hebben". Zij verklaarde nog, dat er meer zulke waarzegsters in den Haag waren, o. a. mevrouw de Wed. van den baron Hakfoort, wonende op de Luizenmarkt [1]). Zij, die niet haar toevlucht namen tot deze oplichtsters, gingen in ernst of scherts bij andere orakels te rade, zooals bij de zoogenaamde steekboekjes, loterijspelletjes en het rad van avonturen, gezelschapspelen, opzettelijk voor vrijers en vrijsters vervaardigd en waarvan de toon soms heel wat te wenschen overliet.

Was het evenwel zoo heel verwonderlijk, dat meisjes verlangden te trouwen, ook al laten wij den natuurlijken aandrang buiten beschouwing? Gaf niet het huwelijk alleen haar een levensdoel? Trouwen was immers de bestemming van ieder mensch; het was eigenlijk slechts de kwestie met wie(n). De ongevoeligheid van stuursche vrijsters kon dan ook geen natuurlijke oorzaak hebben. Nog in de tweede helft der 18de eeuw werd die stuurschheid toegeschreven aan het veelvuldig theedrinken en vooral door het opeten der theebladeren heette deze kwaal zeer te verergeren.

Dat voor de vrouw liefde dikwijls spel was, waarbij haar hart koud bleef, doch waarbij zij dat van haar minnaar in steeds vuriger gloed wist te ontsteken, wie zal het ontkennen? Justus van

---

1) Knappert 64.

Effen, die het in 1731 betreurde, dat coquetterie, die uitheemsche ondeugd, hoe langer hoe meer veld won, kende blijkbaar onze oude minneliederen niet; anders zou hij geweten hebben, dat ook in vorige eeuwen menige Nederlandsche vrouw in die kunst al zeer ervaren geweest was. Het zijn echter niet de dichters van het minnelied — een kunstgenre, waarin gekunstelde, geen echte liefde, zich uitte —, die dreigden aan een gebroken hart te sterven. De eischen, die de jonkvrouwen daarin soms aan haar minnaars stelden gaan alle palen en perken te buiten, maar wat te denken van een hopman, die in het laatst der 17de eeuw, midden op een dag in het najaar, een bad in den vijver in den Haag ging nemen terwille eener hofdame, terwijl het hofgezin voor de vensters van het hof het schouwspel aanzag [1])?

Het minnespel werd echter niet alleen door de vrouw beoefend: mannen namen er evenzeer deel aan en menig meisje heeft met bittere tranen het oogenblik betreurd, waarin zij voor de zoete taal van haar verleider is gezwicht. Waar speelkinderen waren was zeker geen reden om den man van schuld vrij te pleiten. Maerlant verontschuldigt de vrouw dan ook wat die coquetterie betreft, want als vrouwen haar liefde te goedkoop geven, zal niemand er langer prijs op stellen en bovendien bedriegen de mannen haar toch op allerlei wijzen. Zij is eigenlijk nog veel te goedertieren:

> Vrouwen sijn bi naturen goet.
> Si slachten den wine enter gloet
> Die de werelt verbliden.
> Die des wijns te vele in doet
> Ende te naer den viere set den voet
> Hine cans niet gheliden;
> (Eerste Martijn vs. 907 vlg).

en Dirc Potter oordeelt, dat juist de vrouw door haar onervarenheid

[1]) Droste vs. 5330 vlg.

en weinige menschenkennis bij het doen eener keuze er nog dikwijls inloopt. Hij geeft haar den raad zich bij haar keuze door goede vrienden te laten leiden, welke moeten informeeren:

Weder hi goet si ofte boes
Weder hi truwe si ofte loes
Weder hi listich is off ront
Ende off hi heeft enen hoefschen mont
Of hi enen gueden adem heeft
Of hi in lieften heeft gheleeft
Of hi die vrouwen gaerne eert
Ende wes dat hi meest heeft gheleert.
(vs. 265 vlg).

Ontrouw en onstandvastigheid vond men aan beide zijden, doch voor de vrouw moet het een eigenaardige bekoring gehad hebben haar oppergezag erkend te zien in de korte spanne tijds, die haar gegund was vóór haar huwelijk en het was geen wonder, dat zij met volle teugen van die ongekende weelde willende genieten misbruik maakte van een macht, die zij niet gewend was te bezitten en die zij bij het huwelijk, dat gehoorzaamheid aan haar echtgenoot van haar eischte, weer moest opgeven. Schreef niet Huygens naar aanleiding van het huwelijk zijner dochter Susanna na de huwelijksplechtigheid aan een vriendin: „Estrange metamorphose, catastrophe deplorable! qu'en un moment le serviteur, le valet, l'esclave devienne seigneur et maistre de la maistresse, maistresse cajolée, maistresse servie, maistresse honorée, maistresse adorée jusques à ce triste moment [1]).

De Mariadienst toch, sinds de kruistochten steeds meer op den voorgrond tredende, had geleid tot een zeer aardschen vrouwendienst, een cultus, op welks altaren zooveel wierook geofferd werd ter eere van de vrouw, dat zij wel daardoor bedwelmd moest worden. Was het eerst eenvoudig ridderplicht geweest het zwakke te beschermen

[1]) Droste Aanteekeningen bl. 295.

en bij name de vrouw te eeren en te helpen, later behoorde het tot de opvoeding van den jongen ridder om in den dienst eener, gewoonlijk getrouwde, vrouw goede omgangsvormen en de taal der liefde te leeren. Met echte liefde had die vereering, welke zich in woorden uitte aan de liefde ontleend, gewoonlijk niets te maken. Het behoorde tot den goeden toon, de vrouw de meest overdreven loftuitingen toe te zwaaien en haar te doen gelooven, dat met haar het leven op aarde een hemel, zonder haar een hel zou zijn. Haar uiterlijk evenaart dan altijd dat der schoonste grieksche of romeinsche godinnen; haar kusjes zijn de kostelijkste gaven, die een man kan ontvangen, zooals Janus Secundus (1511—1536) in zijn Basia, die meer dan eens in het hollandsch vertaald zijn, tracht aan te toonen. Daniel Jonctijs wijdt een bundeltje gedichten aan Roselijns oogjes en een geheel werk handelt over een vloo, die zich op den boezem eener jonkvrouw heeft neergezet [1]). Die vrouwenvergoding vormt een scherp contrast met de minderwaardigheidstheoriëen ten opzichte van haar en haar onzelfstandige positie in de maatschappij en dit halfslachtige kan geen goeden invloed gehad hebben op de karaktervorming der vrouw in dien tijd.

Dans en spel in de 15e eeuw. Naar: Liber chronicarum fol. CLXXXVII^{v}. Schedel, Neurenberg 1493. Zie bl. 92.

In zijn vertoog over verkeerdheden in den omgang (14 Sept.

[1]) Schotel. Anna Maria Schurman 19.

1733) wijst van Effen op dit kwaad. Neemt een meisje al die vleierijen voor goede munt op, dan heet zij belachelijk verwaand, blijft zij daarbij koel, dan heeft zij geen hart. Tegemoetkomend mag zij niet zijn, doch zij moet een afwachtende houding aannemen; slechts in de oude balladen, bij galante liefdesavonturen, doet menige vrouw de eerste schrede, maar deze niet conventioneele stap leidde gewoonlijk ook tot andere misstappen. Zijn jonge meisjes evenwel niet tegemoetkomend, dan heeten zij allicht preutsch. Het hart zal in de meeste gevallen ware en gekunstelde liefdesbetuigingen van elkander hebben weten te onderscheiden, doch die onnatuurlijke omgangsvormen zijn niet bevorderlijk geweest voor een gezonde verhouding tusschen de beide geslachten.

Naarmate de vrouw uit haar vroegere afzondering meer naar buiten was getreden hadden zich de gelegenheden vermenigvuldigd voor trouwlustige jongelui van beiderlei sekse om kennis met elkaar te maken. De oude ridders zouden zich geen tournooi hebben kunnen denken zonder een vrouwenschaar, die blijken gaf dapperheid en ridderlijkheid te waardeeren; aan de hoven der voorname edellieden en van de graven brachten vele zonen en dochters van den adel eenigen tijd door om als het ware hun opvoeding te voltooien. Paardrijden en ter valkenjacht gaan behoorden daar tot de uitspanningen buitenshuis en 's avonds rondom den haard in de groote zaal gezeten luisterden allen naar de sprooksprekers of, wat de jeugd betreft, misschien nog liever naar de minnezangers, terwijl men bij slecht weer zich b.v. ook met het schaakspel kon bezig houden.

Dansen is evenwel een der meest geliefkoosde vermaken van de jeugd in hoogen en lagen kring geweest. De danspartijen in de burchtzalen waren zeker niet meer geanimeerd dan de volksdansen der dorpers. Hier vermaakte men zich met eenvoudige rondedansen, daar bewogen de paren zich rythmisch op de tonen van een óf meer muziekinstrumenten. Allerlei feesten gaven aanleiding tot dansen b.v. het planten van de Mei op 30 April. Dit was een zeer

Ingenies pernas, stolida, iuh Mose Choraqui.
Promeriti Choreis, parua dolenda venit.
Scandala, totq; hyes comitantia multa Choreas;
Per Choreas fieri magna stupenda, solent:
Nostra lenox equidem non est assueta iuuentus:
Morbus mollitis illecebrisq; tolit
Joannes Saenredam fecit A.o 1596

Reidansen: „De Boerendans om de kerk te Assendelft". 1596.
Naar prent uit de verzameling van den heer J. van Stolk Azn. te Rotterdam, Cat. no. 975.

oud gebruik en zoo algemeen, dat zelfs in 1566 niettegenstaande den druk der tijden toch in Gent de Mei geplant werd, waaromheen Spaansche soldaten en meisjes uit het volk lustig dansten [1]). Voor de woningen van hooggeplaatste personen werd dikwijls als eerbetoon, in ruil waarvoor men dan giften ontving om vroolijk te zijn, een Meiboom geplant. Dit had o.a. ieder jaar plaats voor de abdij Rijnsburg en jaren lang heeft de stadhouder deze eer genoten. Meiliedjes zijn daarbij gezongen, waarvan de herinnering nog bewaard is in het bekende lied:

Er ging een patertje langs den kant
Hei 't was in de Mei enz.

Ter Gouw vertelt, dat de minnaars meiboomen plantten onder het venster hunner geliefden en dezen een serenade brachten. Cats weet er evenals Huygens en Hooft nog van mee te praten, maar in Amsterdam geraakte het gebruik in miscrediet, omdat de stadsboomen daarvoor van hun takken beroofd werden en het planten van de Mei werd daarom reeds in 1612 door de overheid verboden; in sommige streken echter bleef dit gebruik tot in de 19de eeuw voortbestaan [2]). De Mei was het zinnebeeld der liefde, zooals uit verschillende oude minneliederen blijkt. Men koos zich een Meigraaf en deze had het recht een meisje tot Meigravin te kronen. Er werd gezongen, gedanst en vooral heel veel gekust. Van dit laatste zegt Schotel [3]), dat geen natie wellicht meer van minnekoozen hield dan de hollandsche en dat het epitheton „kussende", daaraan gegeven, volkomen verdiend is. De kus na het jawoord was als het ware de bezegeling der verloving. Men ging verder uit van de leer, „een kus met eeren kan niemand deren", en „een zoentje is maar stof, die 't niet en lust, die veegt het of". Een oud gebruik liet toe

1) Van Vaernewijck. Van die beroerlicke tijden IV 195.
2) Ter Gouw. De volksvermaken 132 vlg.
3) Schotel. Oud-Holl. huisgezin in de 17de eeuw 171.

de meisjes te kussen, als men over een heul ging en de pandspelletjes, waarbij betaling in deze munt schering en inslag was, behooren nog niet geheel tot het verleden. Om de Paaschvuren werd gedanst onder reizangen, Pinksteren had zijn Pinksterbloem of Pinksterbruid en ook dan werd gezongen en gedanst [1]). Een Pinksterman in den vorm van een stroopop had een vrijster evenmin gaarne op haar dak, als den 1sten Mei een dorren boom. Geen bruiloft kon er gevierd

Vrijend paartje. Meimaand uit een almanak van 1664. Naar houtgravure (omstr. 1650) uit de verzameling van den heer J. v. Stolk Azn. te Rotterdam, Cat. no. 2140 (Mayus).

worden zonder dansen. Dat het daarbij niet altijd even zedig toeging blijkt meermalen en niet geheel ten onrechte hebben na de hervorming vele predikanten geijverd tegen dit zondige vermaak, dat tot zooveel ongerechtigheid aanleiding gaf. Als een bijzonderheid wordt vermeld, dat bij het huwelijk van Willem van Oranje met Charlotte van Bourbon, dat geheel in Calvinistischen geest gevierd werd, de bruiloftsgasten dan ook niet dansten. Toch konden velen zich niet vereenigen met het anathema tegen dit geliefde vermaak en van uitroeien daarvan is dan ook nooit sprake geweest. Hoe vinnig de

[1]) Ter Gouw 221 vlg.

strijd tusschen de vóór- en tegenstanders van het dansen kon worden, is op te merken uit het hekeldicht van Betje Wolff De Menuet en de Domineespruik en den daarop gevolgden pennestrijd.

De ontluikende natuur lokte de jongelui naar buiten, vooral naar stille laantjes en afgelegen priëeltjes. Men ging spelemeien in het groene gras, varen en speeltochtjes maken. De schemering heeft altijd groote bekoring voor verliefde paartjes gehad. Het Voorhout kon er volgens Huygens van meespreken, want:

Zeker zijn de avondstonden
Altijd zoeter dan het licht
Altijd handiger bevonden
Tot de lieve vrijersplicht.

De nacht werd er zelfs dikwijls bij aangeknoopt en, al waarschuwde Cats reeds tegen dit misbruik door de ouders op het hart te drukken het vrijen aan den dag te binden en, al werd op verschillende synoden in de 16de en 17de eeuw ook geklaagd over het 's nachts langs de straat loopen van de jongelui, in verschillende streken van ons land, o. a. op Texel, is nachtelijk bezoek onder den naam van kweesten nog lang een volkomen geoorloofde zede geweest [1]).

In sommige plaatsen aan zee gelegen droegen de vrijers hun vrijsters in zee, een gebruik, dat reeds in 1389 [2]) bestond en blijkens Bellamy's Roosje nog in zwang was op het einde der 18de eeuw. En velen hebben na een tochtje per schaatsen over de bevroren wateren moed gekregen den levensweg samen af te leggen.

Een minder onschuldig, zij het ook tevens minder gevaarlijk, vermaak genoot de jeugd op kermis en jaarmarkt, waar wijntje en trijntje heel dikwijls de lakens uitdeelden.

In de 17de, doch nog meer in de 18de eeuw, ontmoetten ook vele jongelui elkaar in de zoogenaamde assemblées of saletten. Johan de

---

1) Scheltema 59.

2) Busken Huet. Land van Rembrandt I 151.

Witt en Constantijn Huygens waren lid van een heel eigenaardig genootschap, „L'union de la Joye" geheeten, een gezelschap van pretmakers in de groote wereld, waarvan de deftigste jongelui in de hofstad in het midden der 17de eeuw lid waren en barones Slavata in 1654 grootmeesteres was [1]). Die saletten waren meestal niet alleen aan gezelligen kout, maar voornamelijk aan het spel gewijd en hooge sommen werden daar soms verloren en gewonnen.

Het in zee dragen der meisjes. Begin der 17e eeuw.
Naar prent uit de verzameling van den heer J. van Stolk Azn. te Rotterdam. Cat. no. 1027—(29).

Vindingrijk is de jeugd steeds geweest om elkaar te zien en te ontmoeten. Hoe was het toch mogelijk, dat de synode van Edam in 1586 bezwaar had tegen de samenkomsten van vrijers en vrijsters, die zich samen oefenden in „Godes woert met lesen, uuytleggen, vraegen voer te stellen ende singen"? Wel werd ditmaal nog besloten, om, waar deze samenkomsten tot dusverre met stichting gehouden waren, ze voortgang te laten hebben, maar in tegenwoordigheid van

[1]) Brieven J. de Witt I 265.

eenige ouderlingen. Een volgend jaar echter meende de synode ze toch maar liever geheel te moeten opheffen. Zelfs was de kerk evenals de schouwburg een plaats, waar de jeugd niet alleen heenging om iets goeds en schoons te hooren.

Een jongmensch, wien het ernst was, begon dikwijls met het meisje zijner keuze te besteken, d. w. z. met het hechten van een ruiker aan den deurknop van haar huis [1]) of hij zond haar suikerwerk,

Schaatsenrijden. Begin der 17de eeuw. Naar prent uit de verzameling van den heer J. van Stolk Azn. te Rotterdam. Cat. no. 1027 (30). — (Zie bl. 95).

speelkoorn geheeten, bloemen of ooft. Kleine geschenken werden bij verjaardagen, kermis en S. Nicolaas aangeboden; een kermiskoek, liefst in den vorm van een hart, was een ondubbelzinnig bewijs van de toegenegenheid van den gever en waartoe hebben op S. Nicolaas de Sinterklaasvrijers en -vrijsters en de marsepeinen en suikerharten

1) Scheltema 30, naar welk werk ik ook verwijs voor de vele gebruiken in zwang bij het aanknoopen van een vrijerij.

moeten dienen, als het niet was om de stille taal, die uit deze geschenken sprak? En ook de bloementaal werd goed begrepen.

Had het meisje geen zin in den vrijer, dan moest hij met een blauwe scheen afdruipen, doch, kwam na korten of langen tijd haar jawoord, dan volgde het formeele huwelijksaanzoek bij haar vader of voogd, zoo zij nog minderjarig was, en werd, zoo er geen onoverkomelijke bezwaren waren, de verloving beklonken en de losse vrijerij in een vaste verkeering veranderd, waarbij gewoonlijk kleine symbolische geschenken gewisseld werden. Men brak een ring, een hartje van goud of een penning en bewaarde daarvan ieder de helft als teeken, dat de eigenaars voortaan ook slechts één geheel vormden. Halve ducatons van Albertus en Isabella werden voor dit doel bijzonder geschikt geacht. Deze verloving, die als trouwbelofte gold, stond in vroeger tijd bijna in onverbreekbaarheid gelijk met het huwelijk zelf; misschien ook al eenigszins het gevolg van de helaas niet zeldzame gewoonte om vóór de openbare huwelijksplechtigheid de rechten te genieten van den huwelijken staat. Wel kwam het meermalen voor, dat een van beide partijen zich terugtrok, doch daarvan waren dan ook heel dikwijls processen het gevolg, hoewel het niet blijkt, dat verbreken van trouwbelofte strafbaar was, zoo de omgang de grenzen der welvoeglijkheid niet had overschreden. Van hoeveel belang men een trouwbelofte achtte, blijkt daaruit, dat men bij onderlinge minnelijke schikking het dikwijls noodig vond hiervan acte voor den notaris te laten opmaken.

Na de 16de eeuw komt schaking niet zooveel meer voor, doch nog altijd bleken enkele minnaars aan deze gewelddadige manier om zich een vrouw, met of tegen haar zin, te verwerven de voorkeur te geven boven een gewone huwelijksplechtigheid. Nog minder dan in vroeger tijd werd deze maagdenroof gestraft, waarschijnlijk, omdat bijna altijd de vrouw daarin had toegestemd en er dan alleen sprake was van huwelijk zonder toestemming van ouders of voogden. Van de goedkeuring der dame, die in 1758 volgens Van Hardenbroeck

bij de schaking aan handen en voeten gebonden werd, zal de schaker echter wel niet verzekerd geweest zijn (Gedenkschriften I 141/2)!

Als de dag voor het huwelijk was vastgesteld, brak er een drukke tijd aan. Aan het uitzet der bruid mocht niets ontbreken. Wie soms meent, dat de vrouw in vroeger tijd in dat opzicht den eenvoud betrachtte, behoeft slechts een blik te slaan in oude boedelbeschrijvingen, waarin de inventarissen van de linnen- en kleerkasten zijn opgenomen. Machines vergemakkelijkten het werk niet en eigenhandig moesten de meeste kleedingstukken vervaardigd worden; in den oudsten tijd moest zelfs eerst het garen gesponnen en gebleekt worden voor het linnen.

De bruidsdagen volgende op den ondertrouw, waarbij het voornemen om in het huwelijk te treden openlijk bekend gemaakt werd, bracht men met meer of minder ceremonieel door; doch aan festiviteiten was er in die dagen geen gebrek. Ook bij deze gelegenheid bestond het feestvieren in de eerste plaats in het aanrichten van maaltijden, waarbij alweder veel gezongen, gekust en meestal gedanst werd. En voor de vrienden en vriendinnen van bruidegom en bruid was het dan een gulden tijd, want door de gemeenzaamheid van den omgang der speelnooten in die dagen leenden deze zich uitstekend om vastere banden aan te knoopen. Niet zonder reden zegt dan ook het spreekwoord: „van een bruiloft komt een bruiloft". Maagdenpalm behoorde bij ieder eerbaar huwelijk en een zaal versierd met kruid, palm en bloemen kwam alleen toe aan een onbesproken vrijster. Zoo bij een huwelijk b. v. meteen speelkinderen gewettigd moesten worden, wat geschiedde door ze tusschen de ouders in te plaatsen of onder de huik der moeder, kon er van maagdenpalm niet wel sprake zijn en als regel gold:

Een bruid zonder maagdekrans
Krijgt een bruiloft zonder glans [1]).

[1]) Scheltema 96.

Bruidsuikers ontbraken bij geen ondertrouw, doch tegenover dit symbool van het zoete van het huwelijk moesten de bruidstranen, de gewone drank in dien tijd, aan mogelijk leed herinneren; een drankje evenwel, dat zich uitnemend liet smaken, als wij mogen afgaan op de recepten voor de ypocras door Schotel opgegeven in zijn Oud-holl. huisgezin in de 17de eeuw (bl. 263).

Maria van Bourgondië als bruid in 1477.

In lagere kringen gebruikte men jenever met stroop, ook wel klongeleul of meisjesbier genoemd, en in sommige streken boerenjongens.

Van den bruidstooi verdient vooral de bruidskroon de aandacht. Zij werd opgezet op de gevlochten of los neerhangende haren [1]), want in de middeleeuwen was loshangend haar het attribuut der jonkvrouw; de getrouwde vrouw droeg het haar opgestoken. Maria van Bourgondië zien wij aldus op een penning ter eere van haar huwelijk afgebeeld met loshangend haar.

Met het opmaken van het huwelijkscontract en het stipuleeren der huwelijksvoorwaarden, oudtijds in tegenwoordigheid van de „hylickmakers" [2]) of „-mannen", was voor beide partijen het huwelijk eigenlijk een voldongen feit geworden en de oudste tijden kenden feitelijk geen vereischte huwelijksplechtigheid voor het een of ander openbaar gezag. De kerk meende echter, dat het noodig was dien band, welke naar veler meening te gemakkelijk losgemaakt werd en te weinig knellend was, in het openbaar te doen leggen door den priester. Na de hervorming eischte de wet voor hen, die niet gereformeerd

---

[1]) Scheltema 206.

[2]) Nu nog de naam van een soort koek.

waren, een burgerlijke huwelijksvoltrekking voor de overheid; anders bleef de kerkelijke plechtigheid voldoende, welke laatste echter juist, omdat zij het gevolg van een voorschrift was geworden en niet van een drang des harten, maar al te vaak alle wijding miste en vooral in de 18de eeuw gewoonlijk met heel veel vertoon gepaard ging.

Daarop volgde nogmaals een maaltijd, die de vorige in overdaad meestal nog overtrof, niettegenstaande tal van keuren de weelde hierbij trachtten tegen te gaan door hooge boete daarop te stellen, welke echter, als men heel deftig wilde zijn, reeds van te voren vrijwillig betaald werd om de keur daarna te kunnen overtreden. Huwelijkszangen werden aangeheven, gewoonlijk met allerlei voor onze ooren ongepaste toespelingen gekruid, bruiloftsgedichten van ijselijk langen adem werden voorgelezen en dan eindelijk brak het oogenblik aan voor het jonge paar om ongemerkt te verdwijnen of in statie naar het bruidsvertrek geleid te worden, wat ook alweer gepaard ging met ceremoniën van minder kieschen aard. Ook het bruidsbed was dan soms met maagdenpalm versierd. Een nieuw en voor haar het meest gewichtige tijdperk was hiermee voor de vrouw aangebroken.

IV.

HET HUWELIJKSLEVEN.

De getrouwde vrouw neemt in haar gezin een drieledige plaats in, als echtgenoote, huisvrouw en moeder. De oud-testamentische opvatting van de plaats der vrouw in het gezin is tot de 19de eeuw feitelijk dezelfde gebleven. Zij heet het zwakkere vat, dat „stille" behoort te zijn en zij moet zich Sara ten voorbeeld stellen, die aan Abraham onderdanig was, hem haar Heere noemende. De vrouw werd geacht, niet naast doch onder den man te staan. Waar de grondtoon in een huwelijksleven liefde is, zal aan dat gehoorzamen alle scherpte ontnomen zijn, maar bij oneenigheid heeft de vrouw maar al te dikwijls ondervonden, dat, al zijn haar huwelijksplichten even belangrijk en omvangrijk als die van den man, haar rechten veel minder groot zijn. Ook al werkt zij even hard als haar echtgenoot voor haar gezin, toch heeft zij geen recht op meer dan levensonderhoud. Hoe nog in het begin der 19de eeuw Bilderdijk hierover dacht, blijkt uit zijn gedicht Echtgeluk. Aan het geluk van hem en zijn vrouw zal niets ontbreken, als zij er maar voor zorgt, dat:

„.... Wij nooit verscheiden denken,
Altijd leven in elkaar:"

en als zij maar de volgende grondregels in acht neemt:

„Leer uw eigen wil vernederen
Voor uws Egaas grilligheên!
Stel zijn luimen U tot wetten.
Beter aan zijn voet slavinne,
Dan verheven Koninginne

Op des aardrijks hoogsten throon.
Hou uw meening nimmer staande
Tegen dien van uw gemaal."

Kinderen, vrouwen en volken hadden volgens hem geen andere rechten, dan die hun als privileges waren afgestaan.

De vrouw mag eigenlijk slechts de schaduw van den man zijn, of zooals Cats het in zijn „Houwelick" uitdrukt:

„Een wijf van rechte stof behoort in alle stucken
Den sin van haren man ten nausten uyt te drucken,
Het is een groote deught, een ciersel van de bruyt,
Haer man te drincken in, haer man te drucken uyt."

Ook deze dichter raadt haar aan:

Staet niet op eygen breyn, keert uwe sinnen om
En weest aen uwen man een rechte Sonneblom";

doch hij houdt tenminste ook den man diens plichten voor:

„Die God syn offerwerck, den Prins syn tollen geeft,
Die leere, dat een vrou oock haere rechten heeft."

De man, als het hoofd van het gezin, was verplicht zijn vrouw te leiden, onderwijzen, troosten en beschermen. In rechten moest hij voor haar opkomen; als een kind stond zij onder zijn voogdij, als een kind werd zij ook veelvuldig behandeld. Justus van Effen in zijn Vertoog over overdreven netheid laat den echtgenoot optreden als een vertoornd doch verstandig vader tegenover een ongehoorzaam kind en het vrouwtje belooft ten slotte, na een scêne gemaakt te hebben, dat zij voortaan haar eer en geluk zal stellen in de grootste onderdanigheid aan haar man, terwijl zij hoopt, dat hij haar op iedere fout attent zal maken. In haar roman Willem Leevend laten ook de schrijfsters Wolff en Deken Abraham Rijzig aan een vriend schrijven over zijn aanstaande vrouw, de geestige doch wel wat luchthartige Daatje Leevend, dat zij gedurende de verloving al veel verbeterd is, doch dat hij van plan is haar nog veel verstandiger te maken.

Van de vrouw wordt gezegd, dat zij licht geneigd is tot boosheid en aan haar tranen bij het minste, wat haar treft, den vrijen loop laat. In de Spieghel der zonden of Nieuwe Doctrinael (II 1921) heette het daarom reeds in de middeleeuwen:

„Om uwes wijfs wenen en seldi
Niet droeve sijn, gheloves mi;
Want metten tranen, die si laet
Hare gramschap te malen vergaet,
. . . . . .
... des wijfs gramscap gheit
Boven alle gramheit
Die wile, dat si duert
Als ons her Catoen ruert."

Boendale in zijn Jans Teestije is in zijn oordeel over haar nog scherper:

Dwijf is van naturen loes,
Vrecke ende ghierech altoes
Wrakeleck ende onghenadech
Over den ghenen, dien si haet."

Al mogen wij deze uitspraken wel overdreven noemen, te ontkennen valt het niet, dat de heeren der schepping soms een zware taak gehad zullen hebben in die verbetering hunner vrouwen, want, zooals wij gezien hebben, liet de opvoeding der meisjes zooveel te wenschen over, dat men bezwaarlijk kon zeggen, dat deze voltooid was, als zij op dikwijls jeugdigen leeftijd in het huwelijk traden. Die kind-vrouwtjes werden gesteld voor de hoogste mysteries en de zwaarste plichten, zonder den ernst van het leven te kunnen beseffen, daar haar meisjesleven maar al te vaak opgegaan was in beuzelingen. Volgens Justus van Effen had de vrouw heel slecht geleerd haar hartstochten te beteugelen, kende zij weinig zelfbeheersching en was haar verstand niet voldoende ontwikkeld [1]).

[1]) Overdreven zindelijkheid. Vertoog. 21 Maart 1732.

M. de Vos figuravit
Criſp. Vande Paſſ ſculp. et excud. A. 1588
Melior eſt buccella ſicca cum gaudio
Quam domus ple..a victimis cum iurgio
Proverb. 17. a. 1.
De peu vault mieux La Jouiſſance
Que par meſure Ou Ltrecuidance
Ein Mundtvoll beßer iſt mit freÿdt
Dan vberfluß mit zorn vnd leÿdt
BELLI SED RABIES, QVICQVID PAX ALMA MINISTRAT. DIRIPIT. INVERTIT. CVNCTAQVE CÆDE REPLET.

Discordia. Naar prent uit de verzameling van den heer J. van Stolk Az. te Rotterdam. Cat. no. 1035.

Hoewel zelf niet zoo oppervlakkig opgevoed en meer door het leven gestaald bleek echter toch in de praktijk menig echtgenoot waarlijk niet zoover boven zijn vrouw te staan, dat hij altijd de meest geschikte leermeester voor haar geacht kon worden. Ontleende de schoolmeester aan zijn ambt het recht om plak en roede te gebruiken; aan den man als leermeester zijner vrouw kwam een dergelijk recht toe. Zonder tuchtiging kon men zich oudtijds nu eenmaal geen goede opvoeding denken en de man had dientengevolge ook het tuchtigingsrecht over zijne vrouw. Bijna alle oude stedelijke keurboeken hebben bepalingen betreffende dat recht, vooral om het te beperken binnen zekere grenzen. Gewoonlijk bemoeide het gerecht zich slechts met huiselijke oneenigheden, als daardoor burengerucht of straatrumoer ontstaan was. Leefden man en vrouw als hond en kat, in vele gevallen werd de man minder strafbaar geacht dan de vrouw. Zware kwetsuren heetten die, waarbij bloed vloeide; builen en blauwe plekken werden niet eens geteld. Te Leiden verbeurde de man, zoo hij zijn vrouw sloeg, „een goede ham van 15 pond", de vrouw daarentegen, die haar echtvriend te na kwam „twee hammen van dat gewicht" (Keurboek 1658 a. 88 § 8). Aardenburg ging in dit opzicht zeker wel het verste. Daar lezen wij: „een man mach zijn wijf slaen ende steken, upsniden, splitsen van beneden tot boven ende waermen zijn voeten in haer bloet ende naey se weder toe zonder verbeurte jeghen den heer updat se levende blijft" (Wettelijcheden § 9 bl. 201). De bijvoeging van de laatste bepaling maakte de toepassing dezer rechten van den man wel vrijwel onmogelijk, maar de grondgedachte was toch, dat zware kastijding, als zij slechts het leven niet in gevaar bracht, geoorloofd was. De tijd bracht eenige verzachting in die zeden, maar in de keuren van Beverwijk van 1700, waarin op mishandeling van de vrouw door den man straffen gesteld werden, was eene restrictie gemaakt voor die gevallen, waarin de vrouwen haar mannen, „tot het slaan, stooten, trappen, de deur uit te jagen ofte haar anderszints te mishandelen getergt, gevergt of oorzaak

gegeven hebben [1])". De schrijver Joan Cos, in zijn Verhandeling over het huwelijk (1738, bl. 182), wil dat recht van den man ook gehandhaafd zien, zoo deze te doen heeft met een „halsstarrig en tegenbassend wijf". Als een man „hetzij uit overvloet des gemoets, hetzij met bezadigtheyt, bij wege van correctie, preuve neemt of een handdadige kastijdinge haar tot beterschap kan brengen", zondigt hij volgens Cos niet [2]).

Ook kijfachtigheid en babbelzucht worden vooral aan de vrouwen verweten. Reeds in Spreuken XXV : 24 leest men: Het is beter te wonen op een hoek van het dak dan met eene kijfachtige huisvrouw.

Die gebreken kleefden ook nog menige hollandsche vrouw aan. Waar twee kijven, hebben beiden schuld, zegt het spreekwoord, doch het kijven zelf schijnt wel voornamelijk een vrouwelijke ondeugd geweest te zijn. Voor schepenen stonden, naast een groot aantal vechtersbazen, gewoonlijk vele kijvende en scheldende vrouwen terecht, die dan ten slotte ook nog dikwijls tot handtastelijkheden overgingen. Van de princes-royaal Anna heet het, dat zij tegenover haar man, Prins Willem IV, meermalen straattaal gebruikte, terwijl haar dochter Carolina al niet veel fijner in haar woordenkeus was [3]). Ook heeft de vrouw altijd den naam gehad, graag het laatste woord te willen hebben en aan haar rederijkheid herinnert nog de naam van ratelaars of vrouwetongen voor de bladeren van een populier, terwijl de vischwijven in dat opzicht bepaald beroemd zijn. In de 18de eeuw hielden de vrouwen onder een kop thee, ook vrouwtjestabak geheeten, of een kop koffie, waaraan soms de beteekenisvolle naam kakelwater gegeven werd, elkander op de hoogte van de chronique scandaleuse en deze babbelzucht leidde licht tot kwaadsprekendheid. Inzonderheid oude vrouwen worden door Cats, in zijn Christelijk Huiswijf, tegen dat kwaad gewaarschuwd:

---

[1]) Fockema Andreae. Oud-Nederl. Burg. Recht II 163.

[2]) Ibidem.

[3]) Van Hardenbroeck. Gedenkschriften I 218.

„Men ziet het menigmaal, dat tweeerlei gebreken
Gemeenlijk in het brein van oude vrouwen steken.
Het eerste bortelt uit door al te lossen praat,
Het tweede dat er schort is sparen zonder maat."

Moest de man volgens kerkelijk en burgerlijk recht heer zijn, in werkelijkheid zijn er altijd vele vrouwen geweest, die den schepter in huis voerden of, zooals men dat noemde, de broek aan hadden. Op een Delftsch tafelbord werd aan deze mannen de raad gegeven:

„Gij mannen fijn,
Die tuys wil sijn
In rust en vreê,
Zo geevd u wijf
De broek aan 't lijf
En 't wammes mee [1])."

Dit was de verhouding van Jan den Wasscher en zijn Griet, elders Sybrecht geheeten. De voorstellingen van de reuzenmonsters, Bigorne en Scherminckelaensicht, waarvan het eerste dier een kolossus was geworden door het opeten van de mannen, die goed waren voor hun vrouwen, terwijl Scherminckel zoo mager als een talhout gebleven was, daar hij bij gebreke aan vrouwen, die voor haar mannen goed waren, honger leed, moeten een zeer slechten dunk van de vrouw geven, doch pleiten daartegenover ook stellig niet voor de meerderwaardigheid van den man. In de literatuur zijn het vooral de vrouwen der burgerklasse, die aan het euvel mank gingen, gaarne over haar echtvrienden den baas te willen spelen.

Man en vrouw waren elkander trouw verschuldigd, doch bij overtreding werd ook hierbij met twee maten gemeten. Werd ontrouw van den man niet goedgekeurd en kon die aanleiding tot echtscheiding geven, echtbreuk van de vrouw werd vooral in den ouden tijd zwaar gestraft. Hierop duidde bij de Friezen een sinistre

[1]) Van Lennep en Ter Gouw, Het boek der opschriften, 237.

gewoonte bij de huwelijksplechtigheid; voor de jonggehuwden werd het ontbloote zwaard van den man vooruit gedragen en de vrouw moest bij het binnentreden der echtelijke woning daaronder door gaan; een gewoonte, die in het begin der 17de eeuw nog heerschte [1]). Dit gebruik wees op het recht van den man volgens de Friesche

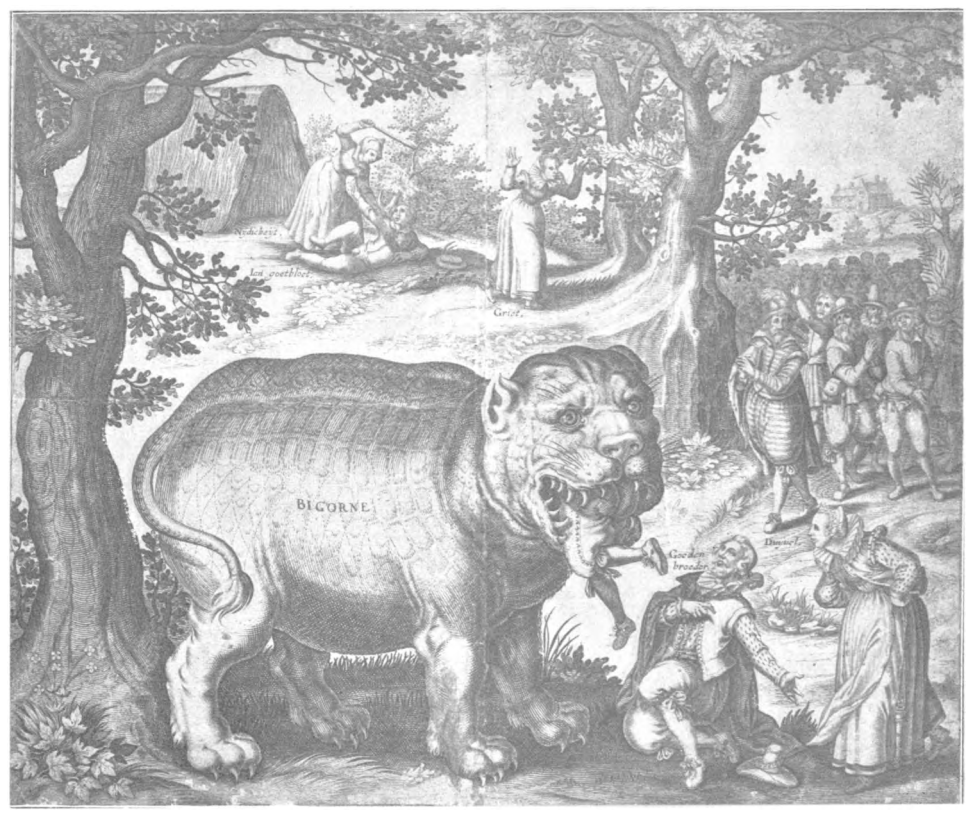

De verslinder der goede echtgenooten in de 16e eeuw.
Naar prent uit de verzameling van den heer J. van Stolk Az. te Rotterdam. Cat. no. 398.

wetten om zijn vrouw, die op overspel betrapt werd, te mogen hangen, onthoofden, verdrinken of verbranden. Een andere straf voor een overspelige vrouw was, dat de man haar zonder kleeren en na haar de haren afgesneden en met roeden gegeeseld te

[1]) Moll. Kerkgesch. van Nederland vóór de Hervorming I 23.

hebben, de echtelijke woning uitjoeg [1]). Weinig benijdenswaardig moet het lot der vrouw geweest zijn, die door deze bedreiging op het pad der deugd gehouden en aan haar gelofte herinnerd moest worden, doch deze huwelijksceremonie wijst eveneens op een minder hoogstaande zedelijkheid in den grijzen voortijd dan waarvan o. a. Tacitus zoo hoog opgeeft. Ook bij ontrouw troffen de vrouw zwaarder straffen dan den man. De laatste kon zijn echtgenoote dooden, verstooten of verlaten. Deed hij het zonder goede redenen, hij betaalde een boete of gaf den bruidschat terug. Hij was in zijn recht, zoo de vrouw overspel gepleegd had of onvruchtbaar bleef. Het laatste evenwel werd evenals te nauwe bloedverwantschap als een reden beschouwd om het huwelijk als niet gesloten te verklaren. Een der ongelukkigste vorstinnen, wat haar huwelijksleven betreft, is zeker wel Jacoba van Beieren geweest. Op grond juist van bloedverwantschap is haar tweede huwelijk, in 1418 gesloten met Jan van Brabant, uit politieke overwegingen nu eens nietig verklaard door den paus, dan weer dispensatie daarvoor door dezen verleend, een onzekerheid, die van 1417 tot 1427 duurde en Jacoba in 1422 tot bigamie bracht. De Roomsche kerk hield vast aan de opvatting, dat een huwelijk onontbindbaar was, maar in de praktijk stond zij toch in verschillende

Divisiekroniek (1517) fol. CCLVI.

[1]) Moll. I 15. Terwijl de oude Friezen het lange haar der vrouwen dus als een eeredracht beschouwden, hield in de 17de eeuw Ds. Jacobus Borstius dit juist voor een teeken harer onderdanigheid en mindere heerlijkheid, waarom het ook den man niet paste lang haar te dragen. (Busken Huet, Land van Rembrandt II 437.)

gevallen scheiding van tafel en bed toe, waarbij het niet vergund was aan de gewezen echtgenooten, om een huwelijk met een ander te sluiten. In later tijd gold overspel, meestal ook kwaadwillige verlating, voor voldoende reden tot echtscheiding, terwijl de gronden, om scheiding van tafel en bed te verkrijgen, vermeerderden. Een eigenaardige opvatting zullen wij het nu zeker achten, dat, als van een Joodsch echtpaar man of vrouw zich tot het Christendom bekeerde, dit als wettige reden tot echtscheiding gold. Al liet evenwel, vooral naar het schijnt in de 18de eeuw, de heiligheid van het huwelijksleven heel veel te wenschen over, van den uiterlijken band werd in het algemeen de heiligheid hoog gehouden en tot verbreking daarvan kwam men niet licht.

Voor man en vrouw, die elkander lief hadden, waren evenwel geen wetten noodig om de onderlinge verhouding te regelen. Het huwelijksleven onzer voorouders was dikwijls allesbehalve onberispelijk; er waren allerlei misstanden, man en vrouw vergaten dikwerf hunne plichten, maar niettegenstaande de veelal zeer prozaïsche en niet altijd hoogstaande wijze, waarop de huwelijken tot stand kwamen, is waar echtgeluk niet zeldzaam geweest in ons land. Ook waar niet de harten gloeiende aaneengesmeed waren, bracht de wensch om het samenleven zoo goed mogelijk te maken en het niet kennen van allerlei moeilijk te bevredigen behoeften vaak een kalm en hecht geluk, dat bestand was tegen menigen storm. Zelfs in dorre notarieele protocollen bewijzen mutueele testamenten, dat vele vrouwen in den goeden zin de wederhelft van hare mannen zijn geweest. In waardeerende bewoordingen, die een geest ademen van liefde, trouw en eensgezindheid gedenken vele echtgenooten elkaar daarin. Het is ons vergund een blik te slaan in het huwelijksleven van een man als Constantijn Huygens en zijn zoo geliefde Suzanna van Baerle; Cats, de dichter van het alledaagsche, heeft na den dood zijner vrouw geen tweede huwelijk willen sluiten, want, zegt hij zoo diepgevoelig in zijn gedichtje De doubletschelpen:

Als van twee gepaarde schelpen
D'eene breekt of wel verliest,
Niemand zal u kunnen helpen,
(Hoe men zoekt, hoe nauw men kiest,)
Aan een, die met effen randen
Juist op d'ander passen zou.

Vondels rei in de Gijsbreght van Amstel, waarin de huwelijkstrouw bezongen wordt, is algemeen bekend. Familiepapieren als van de Van Hogendorps, de Van Lenneps, de brieven van Johan de Witt e. a. getuigen, hoe in families, die tot de besten van den lande behoorden, de positie van de vrouw in het huwelijk, sinds de middeleeuwen, heel wat verbeterd was en Griseldis beslist had uitgediend.

Hoevele vrouwen zijn haar echtgenooten tot steun geweest in moeielijke omstandigheden! Wij denken hierbij aan Maria van Engeland, de gemalin van den Koning-Stadhouder Willem III, aan Maria van Reigersberch, terwijl uit onze geschiedboeken nog verschillende namen meer zouden zijn aan te halen.

Aan de gehuwde vrouw was het huisbestier opgedragen. Op haar rustte de taak te zorgen dat haar man, die buitenshuis, op zijn studeerkamer, op het kantoor of in de werkplaats het levensonderhoud voor zich en de zijnen trachtte te winnen, in den kring zijner familie kon uitrusten van den arbeid, dat aan zijn kleeding niets ontbrak en dat zijn maaltijden goed en smakelijk toebereid waren. Hij kon eischen, dat het geld door hem voor de huishouding uitgegeven zoo goed mogelijk besteed werd ten bate van het gezin en inzonderheid, dat de tering naar de nering werd gezet. Natuurlijk heeft men ook in Nederland de slordige, de zorgelooze, de verkwistende en de pronkzieke huisvrouwen gehad, doch afgaande op onze bronnen hiervoor, voornamelijk op het getuigenis van vele vreemdelingen, moeten wij wel aannemen, dat niet zonder reden de hollandsche huisvrouw een bijzonder goeden naam had.

Gemakkelijk was haar taak zeker niet. Naarmate de levenswijze

eenvoudiger was, was ook die taak minder omvattend, hoewel dikwijls niet minder arbeid vereischende. De vrouw in de middeleeuwen hield zich veel met spinnen bezig; het garen daarvoor moest eerst gebleekt en geweven worden. De huizen waren sober gemeubeld en vereischten weinig onderhoud. Het bereiden van het eten heeft echter in iederen kring en in elke periode veel tijd gekost. Het type van de hollandsche huisvrouw zal men natuurlijk in den burgerstand moeten zoeken, waar de vrouw des huizes wel door dienstboden geholpen werd, doch zelf alles naging en behalve misschien bij de grove werkzaamheden als schrobben, wasschen enz. bij alle huiselijke bezigheden meehielp.

Cats in zijn reeds meermalen aangehaald werk „Het Houwelick" zegt van deze taak der huisvrouw:

> De keuken is vooral haer eigen heerschappij;
> Het lijwaet, met de wasch en martgang, dient er bij,
> Noch staet tot haer besorgh de maeghden aen te leyden,
> En, nae des reden eysch, haer diensten af te scheyden.

Onze dichter geeft zelfs voorschriften en recepten aangaande het koken, braden en inmaken, welke bijzonderheden hij bekent van zijn vrouw te hebben, van wie hij dan ook zegt: „sij kon een huysgesin naer rechten eysch bestieren". Geeft Cats ons een opsomming van het werk der huisvrouw, ook Jan Luiken in zijn werk „Het leerzaam huisraad" doet ons in tal van gravures zien, wat tot de dagelijksche bezigheden van een vrouw behoorde; hier is een vrouw bezig een bed op te maken, een vrouw zit aan het spinnewiel, zij staat aan de waschtobbe; daar vult zij de lamp, verzorgt zij de linnenkast of pakt zij een kleermand; elders hanteert zij tang, schuier, luiwagen, raagbol, emmer, mortier, aschschop en bezem; zij rekent kolen in, kookt, braadt, bakt brood en schuurt het tinwerk.

Maerlant geeft ons in zijn „Heimelijkheid der Heimelijkheden" (vs. 1053—1196) leefregelen voor de vier jaargetijden en noemt de spijzen en dranken, die dan bij voorkeur gebruikt moeten worden, b. v. voor de lente „quackelen, kiekinen van hinnen, eyeren....

ende van crude wilde latuwe"; voor den zomer „calfvleesch met aysine, cauworden (een soort van pompoen), coude crudekine, witte

Vrouwelijke bezigheden in de 18de eeuw. Naar prent uit de verzameling van den heer J. van Stolk Az. te Rotterdam. Cat. no. 1031[5].

kiekine ende polument (= pap) te somegre uren van gherstinen sake" en „vruut van suerre smaken"; voor den herfst alweer kuikens en

verder lamsvleesch, oude wijn en druiven; voor den winter ten slotte hoenders, ramsvleesch, gebraad, specerijen, noten, vijgen en rooden wijn.

Dr. Florence Baudet heeft verder in haar werk „De Maaltijd en de keuken in de middeleeuwen" onze kennis verrijkt omtrent hetgeen onze voorouders gebruikten om den inwendigen mensch te versterken en te verkwikken. De menu's voor den rijken adel en den eenvoudigen burger verschilden natuurlijk heel wat, vooral wat het gebruik van vleesch en wat de vleeschsoorten betreft. Wij vinden daarop als lekkernijen genoemd het vleesch van wilde zwijnen, herten, hazen, konijnen, varkens, ossen, koeien, kalveren, schapen, lammeren en geiten; varkensvleesch was meer dagelijksche kost; kraanvogels, reigers, pauwen en roerdompers werden met evenveel smaak gegeten als zwanen, ganzen, eenden, kapoenen en hoenders; zeehonden, bruin- en walvisschen waren geen ongewone vischgerechten, doch de haring was de meest gegeten vischsoort. Brood at men in allerlei verscheidenheid, evenals pasteien en suikerwerken, hiervoor zorgden gewoonlijk koks of suikerbakkers. Van de vruchten schijnen granaatappelen en dadels tot een fijne tafel behoord te hebben. Groente werd als minderwaardig voedsel beschouwd. Vóór den zondvloed zou de mensch appelen en warmoes gegeten hebben, „ghelikerwys dat dye beesten nu gras eten", maar in de middeleeuwen vonden alleen nog erwten, boonen en rapen genade in de oogen van fijnproevers. De oude receptenboeken van de 15de tot de 18de eeuw doen ons echter zien, hoe langzamerhand de smaak veranderde. Zware spijzen bleven wel altijd op de menu's voorkomen; doch het gebruik van groenten nam langzamerhand toe. Ook meel en meelspijzen werden met graagte genuttigd. Oude straatnamen te Rotterdam als Pannekoekstraat en Wafellaan herinneren beide aan een bij de Nederlanders geliefd gebak.

Tegen den langen wintertijd werd heel wat ingemaakt en zelfs in een familie als van Johan de Witt slachtte men in het najaar

een paar ossen en een varken om ze later gezouten als pekelvleesch of anders gerookt te kunnen gebruiken.

In de 16de eeuw gingen ook de deftige huismoeders nog zelf ter markt om haar inkoopen van vleesch, visch, gevogelte en groente te doen, later liet zij dit werk aan een dienstbode over.

Bier was de algemeene volksdrank, daarnaast werd mede en in hoogere kringen veel wijn gedronken; water werd feitelijk slechts goed genoeg geacht voor de beesten.

De oudhollandsche netheid is spreekwoordelijk en daarover verbaasden zich dan ook alle vreemdelingen. Dat marmeren gangen geschrobd en geschuurd, de vensterglazen gewasschen en alle houtwerk gewreven werd, tot men zich ook daarin kon spiegelen, wekte telkens de verbazing der buitenlanders. Het tinwerk blonk, evenals het zilver; een kast vol fraai porcelein was de trots van iedere huismoeder en het linnen moest smetteloos zijn. Het gebruik van linnen was dan ook wel specifiek hollandsch. Naar het heet zijn in Engeland onder invloed van hollandsche uitgewekenen de wollen onderkleederen door linnen vervangen en onze linnenweverijen bloeiden dan ook zeer. En in 1564 leerde een vlaamsche vrouw, die met haar man om des geloofswille naar Engeland gevlucht was, de engelsche vrouwen het eerst het gebruik van stijfsel. Een cursus in het stijven kostte bij haar vijf pond, terwijl zij voor het leeren koken van stijfsel 20 pond ontving. Zooveel brachten deze lessen haar op, dat zij binnen korten tijd een landgoed kon aankoopen [1]).

Overdreven netheid was somtijds een onaangenaam gevolg van die goede eigenschap der hollandsche huisvrouw. Een eeuwigdurende schoonmaak was een bron van ergernis voor vele huisvaders, die aan de vaste jaarlijksche schoonmaak reeds meer dan genoeg hadden.

Aardige typen van hollandsche huisvrouwen vinden wij in den

---

[1]) Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde XX, 10/11.

Zacheus
Petrus vander Borcht excud.
Stans autem Zachæus, dixit ad Iesum, Ecce dimidium bonorum meorum, Domine, do paupertibus: et siquid aliquem defraudaui, reddo quadruplum. Ait Iesus ad eum, Quia hodie salus domui huic facta est: eo quod et ipse filius sit Abrahæ. Luce 19.

Een keuken in de 16de eeuw met maaltijd, waaraan Jezus bij Zachëus aanzit. Naar prent uit de verzameling van den heerJ. vanStolk Az. te Rotterdam. Cat. no. 273.

reeds meermalen genoemden roman Willem Leevend. Grootje Rijzig, Daatje Leevends schoonmoeder, heet een „trant" van een vrouw, 's morgens bijtijds op om de dienstboden te kunnen nagaan, of zij overal stof hebben afgenomen en niets hebben vergeten schoon te maken. Zij geeft op wat er gegeten moet worden en zij houdt het oog op kelder en keuken, vergewist zich, dat ieder zijn plicht doet, dat er geen restjes staan te beschimmelen, dat er geen overdaad heerscht, dat haar zoons kleeren netjes worden geborsteld en ziet er toch op ieder uur van den dag uit om door een ringetje te halen. Stel daarnaast tante Martha de Harde, de huissloof, die door haar zware huishouding, notabene bestaande uit drie personen, gewoonlijk zelfs geen tijd heeft om naar de kerk te gaan en, als zij daar een enkele maal komt, van de preek wordt afgeleid door de gedachten, dat de bef van den predikant niet netjes gesteven is en de vensterglazen niet helder zijn. Voor dergelijke huisvrouwen moet het bekende Broek in Waterland het ideaal van netheid geweest zijn en heeft de vrouw van den amsterdamschen burgemeester Hendrik Hooft (1672—'79), bekend om haar overzindelijkheid, zeker als voorbeeld gediend [1]). In het bijzonder scheen het buitenlanders te bevreemden, dat de hollandsche vrouw zoo'n afkeer had van het in dien tijd nog heerschende gebruik om op den vloer te spuwen!

Van dienstbodenkwesties kon men ook vroeger reeds spreken. In de eerste helft der 16de eeuw hoorde men al de klacht, dat dienstboden zich boven hun stand kleedden en zich gedroegen als de gelijken hunner meesters en meesteressen [2]) en in 1650 verscheen te Amsterdam o. a. een werkje van Simon de Vries, geheeten: „Seven duyvelen regeerende de hedendaagsche dienstmaegden". Justus van Effen legt in zijn vertoog „Aanmatiging van dienstboden" (12 Maart 1734) den vinger op een andere wonde plek der dienst-

[1]) Busken Huet, Land van Rembrandt II, bl. 435.
[2]) Oud-Holland XXIX, bl. 232, reg. 540 vlg.

Die Manie-
ren und das Le-
ben derer Holländ-
ders, des Morgens,
Middag, Nach-
Middags und
Abends.
Gedruckt Tot Amsterdam By Theodorus Danckerts
Op de Nieuwen Dyk By den Dam In den Atlas.
DE MORGEN LE MATIN
Morrou stiert 's Morgens de doorslepen Reikenmeid,
Die op de Martgang vlamt ten Thuyze uit, om het eelst;
Dewyl het nodigste voor al niet dient vergeeten
Om dat de Huiszorg 't meest hier toe vereyst haar vlyd
P. v.d. Borge Delin. et Fecit.

Dienstbode in de 18de eeuw ter markt gaande. Naar prent uit de verzameling van den heer J. van Stolk Az. te Rotterdam. Cat. no. 2993.

bodenkwestie. Het fooienstelsel is volgens hem uit den booze; daar slechts de gasten, die diep in hun beurs tasten om kleine diensten te beloonen bij de dienstboden in tel zijn, en dit stelsel geheel in strijd is met de in de Hollanders zoo geprezen gastvrijheid.

De verhouding tusschen meester en meesteres en dienstboden was over het algemeen familiaar, de laatsten werden als huisgenooten behandeld, vooral in burgergezinnen, waar nog het langst de oud-vaderlandsche eenvoudigheid gehandhaafd is gebleven en de huisvrouw zich nog niet Mevrouw liet noemen. Meestal aten zij daar ook aan tafel. Als staaltje van een buitengewoon goede verhouding tusschen meesteres en dienstbode mogen wij wel aanhalen een contract voor den rotterdamschen notaris J. van Aller in 1636 verleden, waarin een dienstbode voor haar leven gehuurd werd, „ten ware dat se mochte komen te trouwen". Dit getuigt zeker ook voor de meesteres, want in vorige eeuwen waren er eveneens dames, die in twee jaren tijds twaalf dienstmeisjes versleten en als helsche furiën haar uitscholden voor karonjes, morsduivels en verder voor alles wat leelijk was [1]). Daarbij lieten sommige dames het nog niet. Waar van prinses Carolina wordt medegedeeld [2]), dat zij af en toe haar kameniers niet alleen beknorde, maar haar ook wel eens een oorvijg gaf, mag men een dergelijk optreden tegen dienstboden in andere kringen zeker wel verwachten.

De hoogste taak voor de gehuwde vrouw weggelegd was de zorg voor en de opvoeding van haar kinderen. Hoe dit in vroeger eeuwen als de taak der moeder werd beschouwd, waaraan zij zich onder geen omstandigheden mocht onttrekken, bewijst het oude gebruik om aan het lijk eener kraamvrouw geen eerlijke begrafenis te gunnen. De moeder werd dan geacht haar pasgeboren kindje, dat de moederzorg nog niet kon ontberen, moedwillig te hebben verlaten. Volgens oud-nederlandsch recht moest de moeder haar kinderen tot hun 12de jaar

[1]) Van Effen, Kijfachtige vrouwen. Vertoog van 26 Maart 1734.
[2]) Gedenkschriften Van Hardenbroeck, I 174.

behoeden voor zwijnetand, hanespoor, hondsbeet, paardehoef en rundshoorn en was zij strafbaar, zoo door haar zorgeloosheid den kinderen leed overkwam [1]).

Ook Cats noemt de vrouw heerscheres in de kinderkamer en zegt:

„Ook is de kinderqueeck de vrouwen toegepast,
Ten minste eer de jeught tot seve jaeren wast".

Over den huwelijkszegen had vroeger menig echtpaar niet te klagen. Al gold ook toen reeds, blijkens het oude rijmpje, de leer:

Veel te doen bij rade van wyven,
Luttel goets en veel kinderen
Brenghen menich man in groot hinderen [2]),

of, zooals men dat zeer prozaïsch uitdrukt, „veel varkens maken de spoeling dun", toch treft men groote gezinnen veelvuldig, en niet alleen in lagere kringen, aan. Tien à twaalf kinderen te hebben heette in 1773 nog vrij algemeen, maar ook vrouwen met 16, 17, 22, ja zelfs 25 kinderen komen voor [3]). Daartegenover staat echter de schrikbarend groote sterfte onder zuigelingen en jonge kinderen, een gevolg van totale afwezigheid van hygiëne en van de vaak onverstandige behandeling der kinderen door jonge, onervaren en slecht opgevoede moedertjes. Men ging uit van de opvatting, dat met het ambt het verstand wel zou komen en dat door het moederschap de vrouw tevens de beste verzorgster en opvoedster van het kind was geworden. De moeder, die zich met ernst op deze taak toelegt, zal zeker de ideaalverzorgster en opvoedster harer kinderen zijn, doch het groote aantal malle moeders en bedorven kinderen, die er ten allen tijde geweest zijn, bewijst wel, dat het moederschap alleen volstrekt niet voor die hoogere taak ten opzichte harer kinderen berekend maakt. En hoewel iedere moeder de natuurlijke voedster van haar kind genoemd mag worden, hebben ook vroeger vele

[1]) Fockema Andreæ, Bijdragen tot de Nederlandsche Rechtsgeschiedenis, I 5, noot 3.
[2]) Elize Knuttel Fabius, Oude Kinderboeken, 12.
[3]) Knappert, 91.

Vader en Moeder voor haer kinders sorgen moet
tot haer onderhout Godt ons doch behoet
Joos Sambrechtse
Ons leven is seer teer en kranck
Op syn langst geen spanne lanck
Susanna Langenes
1.6.5.4.

Een groot gezin in de 17de eeuw. Naar prent uit de verzameling van den heer J. van Stolk Az. te Rotterdam. Cat. no. 2016.

vrouwen, zonder noodzaak die taak overgedragen aan vreemden. Gemakzucht en onkunde hebben den band tusschen moeder en kind meermalen los gemaakt, doch de goede invloed van de moeder op

het jonge geslacht is toch altijd groot geweest. Moeders hebben het karakter harer kinderen gevormd en vele groote mannen hebben heel veel aan hun moeder te danken gehad. Mogen geleerdheid, ondernemendheid en dapperheid meestal geen vruchten van haar opvoeding zijn geweest, de zaden van godsvrucht en rechtschapenheid zijn door haar in de harten van haar kroost gelegd, en, zoo wij roem kunnen dragen op een Michiel de Ruyter, wij zijn dat zeker voor een deel verschuldigd aan zijn eenvoudige moeder. In dit verband kan ik niet nalaten een hooggeplaatste vrouw hier te noemen, hoewel zij geen Nederlandsche was, n.l. Juliana van Stolberg, de moeder van den vader des vaderlands, een vrouw, wier naam om den geest, welken zij bij haar zoon heeft aangekweekt, hoog gehouden verdient te worden in ons vaderland.

De gedachte aan zijn onvergetelijke moeder heeft Spandaw, zooals hij zelf zegt, geïnspireerd tot zijn groot gedicht „De Vrouwen" en hem doen zingen:

„Wat schoonheên ik ook zag, wat wondren zonder tal,
De vrouw was in mijn oog het pronkstuk van 't heelal".

Zijn lof moge te hoog gestemd zijn, het gedicht is een sprekend getuigenis van wat deze moeder voor haar zoon geweest is en eert beiden.

Streng waren vele dier moeders in haar opvoeding, naar de zeden der tijden; doch de straffe hand van den vader werd door moeders smeekenden blik toch menigmaal weerhouden. Moederteerheid temperde menigmaal de overdreven strengheid onzer voorvaders.

Het beeld der hollandsche vrouw in haar gezin zou niet volmaakt zijn zonder gewag gemaakt te hebben van haar taak om de huisgenooten te verplegen in ziekte. De ziekenhuizen, die zich in de groote steden bevonden, dienden slechts voor de armen; de verpleging was dan ook niet van dien aard, dat men, tenzij door den nood gedrongen, daarvan gebruik maakte. Een goede huisvrouw

kende al de huismiddelen voor de meest voorkomende ongesteldheden, zij bereidde ze zelf en was dan dokter, apotheker en verpleegster tegelijker tijd. Die huismiddeltjes zijn thans grootendeels buiten gebruik gesteld en de gediplomeerde verpleegster neemt, ook al wordt een zieke in huis verpleegd, in vele gevallen de plaats der moeder aan het ziekbed in. Het is zeker niet te ontkennen, dat de behandeling der zieken in de meeste gevallen nu doeltreffender is, maar de toewijding eener liefhebbende moeder zal toch niet licht door de verpleging eener vreemde, hoe zorgvuldig ook, geëvenaard kunnen worden. De bijzondere zorg van een Charlotte van Bourbon voor haar zwaar gewonden gemaal, kostte haar het leven!

Heeft het verstand der vrouw vóór de 18de eeuw minder voedsel gekregen om zich veelzijdig te kunnen ontwikkelen dan na dien tijd, het gemoedsleven is even rijk geweest en bij de gehuwde vrouw is die rijkdom voornamelijk man en kinderen ten goede gekomen. De vrouw in vroegere eeuwen, die in haar gezin gelukkig was en haar taak ernstig opnam, had een welbesteed en vruchtbaar leven. Zij was het middelpunt van het familieleven, dat altijd in Nederland zoo hoog gehouden is.